

Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri

Mustafa ÖZKAN

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi döneminde gerek konu, gerekse adet olarak çok çeşitli eserler ortaya konmuştur. Bu eserlerde Türkçe oldukça değişik bir görünüm arz etmektedir. Bu dönemin Türkçesinde, hem konuşma dilinden yazı diline geçişin, hem de Oğuz Türkçesine dayanmanın bir sonucu olarak, daha önce rastlanmayan ek ve şekillere rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu ek ve şekiller, dile yeni bir yapı kazandırmıştır. Ayrıca yazıda hareke sistemine dayanan Arap-Fars yazı geleneği yaygınlaşırken, bir yandan da eski Türk imla geleneği devam etmiştir. O bakımdan, Eski Anadolu Türkçesi, dilde imla, fonetik ve şekil bakımından yeni gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bütün bu özellikler gösteriyor ki Eski Anadolu Türkçesi, daha önceki eski Türk yazı dilinden olduğu kadar, daha sonra teşekkül eden Osmanlı Türkçesinden de önemli ölçüde ayrılmaktadır. Onun için bu dönemi, bir geçiş devresi olarak kabul etmek yanlış sayılmaz. Bu dönemde hem tercüme hem telif pek çok eser meydana getirilmiştir.

A. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Meydana Getirilen Tercümelerin Çerçevesi

Bu dönemde meydana getirilen tercümelerin en önemli özellikleri, bunla-

rın hemen hepsinin Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiş olmalarıdır. Muh-teva olarak da tercümelerin büyük çoğunluğu dinî niteliklidir. Böyle olması da gâyet normaldir. Çünkü yeni bir din ve onun etkisiyle oluşmaya başlayan yeni bir sosyal yapı söz konusudur. Bu bakımdan ilk örnekler ister istemez dinî nitelik ve öğretici özellik taşımaktadır.

Tercümelerin mukaddime kısımlarında mütercimler tercümeyi hangi muhatap kitleye yönelttiklerini ve ne sebeple tercüme ettiklerini belirtmek-tedirler. Buna göre eserlerin değişik amaçlara yönelik olarak farklı muhatap gruplara hitaben yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tercümelerden bazıları padi-şahların ve yöneticilerin isteği ile Türkçe eser yazmaya ve onların kültür faaliyetlerini desteklemeye yöneliktir. Bir kısmı, Türk olan tebaanın müellif-leri Türkçe yazmaya zorlamaları neticesinde ortaya konmuştur. Bazı tarikat büyükleri, halkı aydınlatmak amacı ile Türkçe yazmışlardır. Ayrıca hayır dua ile anılma ve unutulmama düşüncesi ile Türkçe eser yazarlar olduğu gibi, ilme hizmet etmek amacı; meslek gayreti; konuda çeşitlilik ortaya koyma düşüncesi; Türkçenin bilinçle işlenmesi gibi değişik sebeplerle eser yazarlar da olmuştur.¹ Bu bakımdan çok farklı türde tercümeler yapılmıştır. Ancak bunlar içinde Kur'an tercümelerinin ayrı bir yeri vardır.

B. Kur'an Tercümeleri

Kur'an'ın başka dillere tercümesinin daha Hz. Peygamber hayatta iken başladığı, hatta Selmân-ı Fârisî'nin besmele ile birlikte Fâtiha sûresini Fars-çaya tercüme ettiği bilinmektedir.² İslâm'ın ilk yıllarında başlayan bu Kur'an'ı başka dillere tercüme hareketi, gittikçe hız kazanmış ve Kur'an-ı Kerim'in yaşayan dünya dillerinin pek çoğuna kısmen veya tam tercümesi yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in 139 dile tercümesinin yapıldığı bilinmektedir.³

Eldeki bilgilere göre Kur'an-ı Kerim, önce Farsçaya tercüme edilmiştir. Samanoğullarından Mansûr b. Nuh (350-365/961-976) Kur'an-ı Kerim'in Farsçaya tercümesini resmen hükümet işi olarak ele almıştır. Aralarında

¹ Kemal Yavuz, "XII-XV. Asır Dil Yedigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 27, 1983, s. 9-54.

² Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1993, s. 48.

³ Hidayet Aydar, *ag.e.*, s. 53.

Türk asıllı bilginlerin de bulunduğu Horasan ve Maverâünnehir âlimlerini toplayarak, Kur'an'ın Farsçaya tercümesinin caiz olup olmadığı hususunda onlardan fetva aldıktan sonra, oluşturulan heyet Kur'an-ı Kerim'i, İbn Cerir et-Taberî'nin 40 cilt olan *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsirinin kısaltılmış şekliyle beraber Farsçaya çevirmiştir.⁴ Bu tercüme, Kur'an-ı Kerim'in zamanımıza ulaşan ilk tercümesi olup satır-altı bir nitelik taşımaktadır. Farsça kelimeler, Farsçanın söz dizimi kuralları dikkate alınmaksızın Arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Bu ilk Farsça Kur'an tercümesi, Türkçe ilk Kur'an tercümesi için de bir model olmuştur.

İlk dönemlerden itibaren girdikleri dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme eden Türkler de müslüman olduktan sonra, yeni dinin öğretilerini ve esaslarını öğrenmek ve ana kaynak olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak için onu Türkçeye tercüme etmişlerdir. Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesinin, Farsçaya yapılan ilk tercümeyle aynı zamanda, belki de aynı heyetteki Türk üyeler tarafından meydana getirilmiş olabileceği kanaati yaygındır. Bu tercüme "satır-arası" kelime kelime bir tercüme olup *Taberî Tefsiri*'nden yapılan Farsça çeviriye dayanmaktadır.⁵ Fuat Köprülü ve ona dayanan Abdülkadir İnan'a göre ise Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesi, Farsça tercümeden yaklaşık yüz yıl sonra, yani 11. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır.⁶ Bu ilk tercümeden sonra Kur'an'ın hem Doğu Türkçesine hem de Batı Türkçesine birçok tercümesi yapılmıştır. Doğu Türkçesine yapılan tercümelerin bu ilk tercüme esas alınarak meydana getirildiği kabul edilmektedir.

C. Doğu Türkçesine Yapılan Kur'an Tercümeleri

Yapılan araştırmalara göre 12-16. yüzyıllar arasında Kur'an-ı Kerim'in Doğu Türkçesiyle yapılmış sekiz adet tercümesi bilinmektedir.⁷ Bu tercümeler ya

⁴ Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 7-8.

⁵ Zeki Velidi Togan, Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (1959-1960), s. 135.

⁶ Abdülkadir İnan, *age.*, s. 8.

⁷ Son olarak Emek Üşenmez, Başkent Üniversitesi tarafından 20-21 Kasım 2008 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe" sempozyumuna Doğu Türkçesine yapılan Kur'an tercümeleri hakkında bir bildiri sunmuştur. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Janoş Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 15-24; Muhammed Hamidullah, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri", *TM*, XIV (İstanbul 1965), s. 65-80.

kelime kelime yapılan satır-altı tercüme, ya da metnin tercüme edilen kısmıyla ilgili geniş açıklamalar ve hikâyeler içeren tefsirli tercümelerdir. Mevcut tercümelerin beşi satır-altı, üçü de tefsirli tercümedir.

a. Türk İslâm Eserleri Müzesi Nüshası

İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlı olan bu tercüme, Doğu Türkçesi satır-altı Kur'an tercümelerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir.⁸ Şirazlı Muhammed b. Hacı Devletşah tarafından 734'te (1333-1334) istinsah edilmiştir. Müstensihin Şirazlı olmasından hareketle, istinsah yerinin de Şiraz olduğu söylenebilir.

902 sayfadan oluşan tercümenin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Türkçe tercüme Arapçalarının altına ince bir yazıyla ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tercümede çok az Arapça, Farsça kelime kullanılmıştır. Mütercim her Arapça kelimeyi Türkçeleriyle karşılamaya gayret göstermiştir. Önceleri tercümenin dilinin baştan sona Oğuzca olduğu belirtilmişse de,⁹ daha sonra eser üzerinde yapılan incelemelerde, tercümenin dilinin 12-13. yüzyıllar müşterek Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıttığı ve yer yer Oğuz-Kıpçak unsurlar taşıdığı anlaşılmıştır.¹⁰ Eser üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü, doktora çalışması yapmışlardır.¹¹ Ahmet Topaloğlu söz konusu nüsha üzerinde Ekrem Ural'ın doktora çalışması yaptığını bildiriyorsa da¹² henüz böyle bir çalışma ortaya konmuş değildir.

b. Özbekistan Nüshası

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni Şarksinaslık

⁸ Janoş Eckmann, a.g.m., s. 17.

⁹ Abdülkadir Erdoğan, "Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt: 1 (Ankara 1938), s. 47.

¹⁰ Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Part I. Introduction and Text*, Harvard University 1993, s. xxv.

¹¹ Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, 811 sayfa; Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, 757 sayfa.

¹² Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi, I. Cilt: Giriş-Metin*, İstanbul 1976, s. 11.

Enstitüsü'nün yazma eserlerinin kataloğunu hazırlamış olan A.A. Semenov, söz konusu kataloğun dördüncü cildinde 13. yüzyıla ait olduğunu belirttiği bir Kur'an tercümesini tanıtır.¹³ Buna göre El Biruni adlı Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 numara ile kayıtlı bulunan bu Kur'an tercümesi eksik bir tercüme olup toplam 273 varaktan ibarettir. Tercüme ikinci sûre (bazı eksikliklerle), üçüncü sûre (tam) dördüncü sûre (tam), beşinci sûre (1-117 âyetler) ve altıncı sûreden (71-136 âyetler) oluşmaktadır.

Satır arası tipinde olan bu tercümenin 29×36 cm ebadında olan her sayfasında 5 satır bulunmaktadır. Arapça kelimelere hem Türkçe hem de Farsça karşılıklar verilmiştir. Ancak sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan 1-3 ve 19-22. varaklarda sadece Arapça metin verilmiştir. Tercümede tefsir yoktur. Arapça kelimenin sağ başından aşağı sola doğru Farsça karşılıklar, bu Farsça karşılığın bittiği yerden bazen Farsça karşılığı da alttan kesecek şekilde sağ alttan sol üste doğru da Türkçe karşılıklar yazılmıştır. Arapça âyetler kalın; Türkçe ve Farsça karşılıklar ise Arapça kelimelere nazaran oldukça ince bir sülüs hatla yazılmıştır. Âyet sonlarında altın kaplama çiçek motifleri yer aldığı gibi, Allah lafzı da yine altın yıldız ile yazılmıştır.

Semenov eserin dilinin Karahanlı-Kıpçak Türkçesi olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴ Eser üzerinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlilerinden Emek Üşenmez doktora çalışması yapmaktadır.

c. İngiltere Nüshası

Başka bir satır arası Kur'an tercümesi de Manchester'da, John Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38 numarada muhafaza edilen nüshadır. Kimin tarafından ne zaman ve nerede istinsah edildiği belli değildir. Dankoff yazmanın 13. yüzyılda istinsah edilmiş olduğundan bahseder.¹⁵ Bu tercümede de Arapça kelimelere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilmiştir. Farsça karşılıklar üstte Türkçe karşılıklar ise alt tarafta yer almaktadır. Ancak Türkçe karşılıkların Arapça ve Farsçalarıyla uyuşmadığı görülmektedir. Bu da müstensihin başka Farsça Türkçe tercümeli bir metinden,

¹³ A.A. Semenov, *Sobranie vostočnih rukopisej, Akademi Nauk Uzbekskoy, SSSR, IV*, Taşkent 1957, s. 45-46.

¹⁴ A.A. Semenov, *agc.*, s. 46.

¹⁵ Robert Dankoff, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Journal of Turkish Studies*, 5, 1981 (1983), s. 41.

doğruluk ve yanlışlığına dikkat etmeksizin Farsça ve Türkçe kelimeleri Arapçalarının altına yazdığını akla getirmektedir.¹⁶

Eksik olan bu nüsha 14 ciltten ibaret olup 1145 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada üç satır yer almaktadır. Arapça metin celi-sülüs, tercüme ise küçük bir nesih ile yazılmıştır. Dil özellikleri bakımından 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl başları Karahanlı edebî dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Janos Eckman Türkçe, Farsça ve İngilizce karşılıklarıyla birlikte eserin bir sözlüğünü hazırlamıştır.¹⁷ Aysu Ata da söz konusu tercüme üzerinde doktora çalışması yapmış ve eseri giriş, metin, notlar ve dizin hâlinde yayımlamıştır.¹⁸ Bunların dışında eser hakkında başka çalışmalar da yapılmıştır. Aysu Ata kitabının giriş kısmında “ Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar” başlığı altında bunlardan bahsetmektedir.¹⁹

d. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası

Daha önce Millet Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa numara 951'de muhafaza edilen bu tercüme, sonradan Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, nr. 2'ye nakledilmiştir. Harezmi Türkçesiyle yazılmış satır arası bir tercüme olan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Yazma 583 yaprakdan ibaret olup tam bir tercümedir.

Eser üzerinde doktora çalışması yapan Gülden Sağol eserin müstensihinin ve yazıldığı yerin bilinmediğini, istinsah tarihinin ise 764 (1363) yılı olduğunu bildirmektedir.²⁰

¹⁶ Janos Eckmann, “Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri”, *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 19.

¹⁷ Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest 1976.

¹⁸ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları: 854, Ankara 2004.

¹⁹ Aysu Ata, *a.g.e.*, s. XXI-XXIII.

²⁰ Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text*, Harvard University 1993; II. Glossary, Harvard University 1995; III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b, Harvard University 1996; III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b, Harvard University 1999.

e. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Nüshası

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü no: 3966'da kayıtlıdır. Eseri bilim dünyasına ilk kez Nuri Yüce tanıtmıştır.²¹ Daha sonra eser üzerinde Osman Toker, Ayşe Uyansoy Hillhouse, Cengiz Müfettişoğlu ve Recep Yılmaz birer yüksek lisans çalışması yapmışlardır.²²

Farklı şive özellikleri taşıyan eserin başında, ortasında ve sonunda eksik yerler vardır. Bu bakımdan nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı belli değildir. Ancak yazmanın karışık dil özelliklerinden hareketle 13-14. yüzyıllar arasında yazıldığı söylenebilir. Eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Cengiz Müfettişoğlu yazmayla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir.

222 yapraktan oluşan yazmanın başında Fetih sûresiyle ilgili olduğu anlaşılan bir hikâye vardır. Baş kısmı eksik olan bu hikâyenin ardından Hucurat sûresi gelmektedir. Yazma, Tebbet sûresinin üçüncü âyetinin sonunda bitmektedir. Eserin sayfa ebadı yaklaşık 17,5*26 cm'dir. Sayfalardaki satır sayısı altı ile on altı arasında değişmektedir. Arapça metin, koyu ve büyük harflerle yazılmıştır. Türkçe çeviriler ise Arapça metnin satır aralarına daha küçük ve yukarıdan aşağıya doğru eğimli bir yazıyla yazılmıştır. Çeviri, kelime kelime yapılmakla birlikte bazen Arapça kelimelerin hacimli bir açıklamayla karşılandığı da görülür. Arapça kelimelerin anlamlarının kendinden önceki veya sonraki kelimelerin altına yazıldığı da olmuştur. Eserde çeviriler yanında tercüme edilen âyetlerle ilgili hadis, hikâye ve tefsirler de bulunmaktadır. Eserin bazı sayfalarının kenarlarında farklı bir kalemle yazılmış, özet mahiyetinde notlar vardır.²³

²¹ Nuri Yüce, "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen". — *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauischholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s.: 221-227.

²² Osman Toker, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak no: 109b-144a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000; Ayşe Uyansoy Hillhouse, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1a-37a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Cengiz Müfettişoğlu, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 37b-72a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Recep Yılmaz, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (Varak no: 1839b-222a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

²³ Cengiz Müfettişoğlu, *a.g.e.*, s. 5-6.

f. Topkapı Sarayı III. Ahmet Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü 16 numarada kayıtlı olan eser tefsirli tercüme özelliği taşımaktadır. 950 (1543–1544) yılında istinsah edilmiş olan eser, her biri 308 varaktan oluşan iki cilt halinde olup her sayfasında 29 satır yer almaktadır. Bu tercümenin bir nüshası da Konya Mevlana Müzesi Kitaplığı'nda (66624/921) bulunmaktadır. Konya nüshasının istinsah tarihi ise 951'dir (1554). Bu nüsha 1304 sayfa olup her sayfasında 29 satır bulunmaktadır.

Konya nüshasını inceleyen Abdülkadir İnan, tefsirin Özbek hanlarından Ubeydullah Han (1511–1530) zamanında meydana getirilmiş olabileceğini ifade etmektedir.²⁴ Tefsirin dili klasik Çağataycadır. Eserin ses ve yazım özellikleri üzerinde duran Hamza Zülfikar da, tefsirin Ubeydullah Han adına veya onun teşvikiyle yapılmış olabileceği kanaatindedir.²⁵ Önemli ölçüde Çağatayca söz varlığı ihtiva eden eser üzerinde Hamza Zülfikar doktora,²⁶ İbrahim Taş da yüksek lisans çalışması yapmıştır.²⁷

g. Anonim Tefsir

Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. Mus. As. 332 co-Wabidov 1914, nr. 2475'te muhafaza edilen eser, şu anda Institut Narodov Azii Kitaplığı Cod. 332'de kayıtlı bulunmaktadır. Müstensihî ve yazılış tarihi belli değildir. 147 varaktan oluşan yazma, eksik bir nüshadır. Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak bilinen eser,²⁸ hem kelime kelime tercüme hem de tefsir özellikleri göstermektedir. Önce âyetlerin tek cümle hâlinde Türkçeye tercümesi verilmiş, sonra da tefsir ve açıklamaları yapılmıştır. Bu açıklamalar arasında zaman zaman sûrelerle ilgili hikâyelere de yer verilmiştir. Araştırmacılar

²⁴ Abdülkadir İnan, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY-Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 61-62.

²⁵ Hamza Zülfikar, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1 (Ankara 1974), s. 153-195.

²⁶ Hamza Zülfikar, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1970.

²⁷ İbrahim Taş, *Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b)*, *Giriş-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2001.

²⁸ A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963.

eserin dönemi ve dili hakkında değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.²⁹ 1914 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunan tefsirin dili karışık bir yapıya sahiptir. Esas olarak Karahanlı Türkçesi özelliklerini yansıtmakla birlikte, açıklama ve hikâyelerin anlatıldığı kısımda, Kıpçak, Oğuz ve Çağatay unsurların yer aldığı Harezmi Türkçesi izleri görülmektedir. Eseri bir incelemeyle birlikte tıpkıbasım hâlinde yayımlayan Kazakbay Mahmudov ise eserin dilinin Eski Özbek dili olduğunu belirtir.³⁰

Tefsir üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans çalışması yapmıştır.³¹ Borovkov ise tercümenin sözlüğünü hazırlamıştır.³² Bu sözlük Türkçeye de çevrilmiştir.³³

h. Yakup Çerhî Tefsiri

16. yüzyıl Özbek Türkçesi ile kaleme alınan eser, Yakup Çerhî hazretlerinin Farsça tefsirinin Özbek Türkçesine çevirisidir. 183 varaktan meydana gelen eksik bir tefsirdir. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde nadir eserler arasında muhafaza edilmektedir..

D. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümelere

a. Selçuklular Dönemi

Anadolu Selçukluları Arapça ve Farsçayı ilim ve edebiyat dili olarak kullandıkları gibi her türlü devlet yazışmalarını da bu dillerle yapmışlardır. Türkçe bu diller karşısında biraz geri planda kalmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da 13. yüzyıl içinde Türkçe bazı eserler meydana getirildiği, bunların çoğu günümüze ulaşmamış olsa bile, tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mesela Şeyyad İsa'nın Hz. Ali'nin Salsal adlı bir devle cengini anlatan nazım

²⁹ J. Eckmann, Abdülkadir İnan, Barthold, Fuat Köprülü, Kazakbay Mahmudov eserin dili ve yazıldığı yer hakkında görüş belirtmişlerdir.

³⁰ Kazakbay Mahmudov, *Türkiy Tefsiri (XII-XIII asr)*, Taşkent Devlet Şarkşinaslık İnstitüsü, Taşkent 2000, s. 12-28.

³¹ Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

³² A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.

³³ Halil İbrahim Usta-Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara 2002.

nesir karışık *Salsalnâme*'si, yazarı belli olmayan *Şeyh San'an Hikâyesi*, Anadolu'da ilk İslâm fetihlerini yaşatan *Battalnâme* gibi eserler³⁴ varlıkları tarihi kayıtlardan anlaşılan fakat bize kadar gelmeyen eserlerdir. Yine bunlar gibi, II. yüzyılda İç Anadolu'da Bizans'a karşı yaptığı fetihlerle şöhret bulan ve burada kendi adına bir devlet kuran Danişmend Gazi'nin adı etrafında teşekkül etmiş fetih menkıbelerinden oluşan destanî bir roman niteliğindeki *Dânişmendnâme*³⁵ de bu tür bir eserdir.

Selçuklular döneminden günümüze kadar gelmiş eserler daha ziyade ah-lâkî-dinî nitelikli, halka dinî konuları anlatmak maksadıyla yazılmış öğretici mahiyetteki eserlerdir. Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemine ait olan bu tür eserlerin en önemlilerinden biri, Nâsırüddin b. Ahmed b. Muhammed tarafından Arapça ve Farsça yazılmış çeşitli vaaz kitaplarından yararlanılarak telif edilmiş olan bir vaaz kitabı niteliğindeki *Behcetü'l-Hadâik fi Mev'izeti'l-Halâyik* isimli eserdir.³⁶ Yazıldığı yer ve tarih kesin olarak belli olmamakla birlikte, üzerinde inceleme yapan araştırmacılar *Behcetü'l-Hadâik*'in 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başlarında Anadolu'da yazılmış olabileceği kanaatine varmışlardır.³⁷

Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunamayan Ali adlı bir şair tarafından 630 (1233) yılında meydana getirilen ve Türk diliyle yazılmış ilk Yusuf kıssası olarak kabul edilen *Kıssa-i Yâsuf*³⁸ da bu dönemden günümüze

³⁴ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 335.

³⁵ Ahmet Yaşar Ocak "Danişmendnâme", *DİA*, 8/478-480.

³⁶ Bursa Orhan Ktp., Kurşunluoğlu kitapları, nr. 5; Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 354.

³⁷ *Behcetü'l-hadâik* üzerinde yapılmış çalışmaların belli başlıları şunlardır: İsmail Hikmet Ertaylan, "VII. (XII.) Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigarı Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâyik", *TDED*, III/3-4 (1949), s. 275-293; Sadettin Buluç, "Eski Bir Türk Dili Yadigarı Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik", *TDED*, VI (1955), s. 119-131; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik'den Örnekler", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 17-44; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik'ten Derlenmiş Koşuklar", *TDAY-Belâten* 1963, s. 161-201; a. mlf., "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", *TM*, XIV (1965), s. 151-197; Esat Coşan, "Behcetü'l-hadâik'in Yeni Bir Nüshası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII (1964), s. 159-161; Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik* (doktora tezi), Ankara 1960; a. mlf., "Behcetü'l-hadâik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belâten* 1967, s. 165-175; Zeynep Korkmaz, *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 21-28; Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1974, s. 17-18.

³⁸ C. Brockelmann, "Ali's Qissa-i Jûsuf der alteste Vorlaufer der Osmanischen Literatur", *Abhandlange der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin 1916, s. 6-8.

intikal eden başka bir dil yadigârıdır.

Ebü Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Kudûri el-Bağdâdî'nin (v. 428/1037), Hanefî mezhebinin görüşlerini ortaya koymak için yazdığı *el-Muhtasar* adlı Arapça eserin çevirisi olan *Kudûri Tercümesi*³⁹ de bu dönemin dil özelliklerini aksettiren bir başka dil yadigârıdır. Yer yer Karahanlı yazı dili geleneğini devam ettiren eser, dili bakımından *Behcetü'l-Hadâik* ve Ali'nin *Kıssa-i Yûsufu* ile de büyük bir paralellik göstermektedir.

Bu dönemin dil yapısını yansıtan eserlerden biri de 743 (1343) yılında Fakih Yakut Arslan tarafından Farsça'dan tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan ve miras dağıtımı ile ilgili bilgileri ihtiva eden *Feraiz Kitabı*'dır.⁴⁰

Mevlânâ ve oğlu Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri⁴¹, Hoca Dehhanî'nin eserleri⁴², Ahmed Fakih'in eserleri⁴³, Şeyyad Hamza'nın *Yûsuf u Zeliha*⁴⁴ ve *Dâstân-ı Sultan Mahmud*⁴⁵ mesnevileri ile diğer manzumeleri⁴⁶, Yunus Emre'nin şiirleri⁴⁷ Selçuklular döneminden günümüze kadar gelebilmiş belli başlı eserlerdir. Ancak bu dönemden kalma eserler, daha sonraki dönemlere oranla çok azdır. Bu durum Anadolu'da gelişmeye başlayan yazı dilinin daha yeni oluşmaya başlamış olmasına bağlanabileceği gibi, Moğollar'ın ve Haçlı seferlerinin tahripçi akınları sonucu birçok kütüphanenin yakılıp yıkılması yüzünden, bu devirde meydana getirilen eserlerin kaybol-

³⁹ Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudûri Çevirisi", XI. *Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968, s. 225-231; a. mlf., *Marzubannâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 53-57.

⁴⁰ Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 59-133.

⁴¹ Şerefeddin Yaltkaya, "Mevlânâda Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", *TM*, IV (1936), s. 161-168; Mecdut Mansuroğlu, "Mevlana Celâleddin Rûmî'de Türkçe Beyit ve İbareler", *TDAY-Belleten 1954*, s. 207-220; a. mlf., *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958.

⁴² Mecdut Mansuroğlu, *Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul 1947.

⁴³ Mecdut Mansuroğlu, *Ahmad Fakih Çarhnâme*, İstanbul 1956; Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Fakih Kitâbü Evsafî Mesâcidi'ş-şerîfe*, Ankara 1974.

⁴⁴ Şeyyad Hamza, *Yûsuf ve Zeliha* (nakleden: Dehri Dilçin), Ankara 1946.

⁴⁵ Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", *TM*, XV (1968), s. 247-257.

⁴⁶ Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 5-12; a. mlf., "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *TDED*, XIII (1963), s. 139-142.

⁴⁷ Abdülbâkî Gölpinarlı, *Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan*, İstanbul 1965.

malarıyla da açıklanabilmektedir.⁴⁸ Zira yukarıda da işaret edildiği gibi, varlıklarını tarihî kayıtlardan öğrendiğimiz *Şeyh San'an Hikâyesi*, *Salsalnâme* gibi eserlerin bugün elde bulunmaması, bu dönemde meydana getirilen eserlerin bilinenlerden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* gibi bazıları da daha sonraki yüzyılların az çok yenileştirilmiş diliyle günümüze intikal etmiş olup ilk yazılış şekilleri mevcut değildir.

Yukarıda isimlerinden bahsedilen Selçuklular dönemi dil yadigârları arasında Türkçe Kur'an tercümelerine rastlanmamaktadır. Bunun yanında Selçuklular zamanından kalma Farsça Kur'an tercümesi bulunmaktadır.⁴⁹ Bu dönemde kısa süreler ibadet amacıyla Türkçeye tercüme edilmiş olabilir, ne var ki bu tercüme henüz ele geçmiş değildir. Ancak İslâmî dönem içerisinde ilk Kur'an tercüme arasında anılabilecek müellifi ve istinsah tarihi belli olmayan bir Fâtîha tefsiri mevcuttur.⁵⁰ Fakat eldeki bilgilere göre, bunun Selçuklular dönemine ait olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak namazda okunan kısa sürelerin anlamlarının şifahen de olsa Türkçeye çevrilmiş olduğunu düşünebiliriz.

Eski Anadolu Türkçesinin ilk devresi olan Selçuklular zamanında ortaya konan eserler arasında Kur'an tercümelerine rastlanmaz. Kur'an'ın Anadolu Türkçesine tercümesi Selçuklulardan sonra Beylikler döneminde başlamıştır.

b. Beylikler Dönemi

Anadolu beylikleri zamanında, 14 ve 15. yüzyıllarda ilim ve fikir hayatı parlak bir şekilde devam etmiş, belli başlı Anadolu şehirleri birer ilim merkezi hâline gelmişti. İlim adamlarına büyük değer veren beyler, diğer yandan ilmî faaliyetlerin rahatça yapılabilmesini sağlamak amacıyla medrese, kütüphane vb. yapılar kurmaya da büyük önem vermekteydiler.

⁴⁸ Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten* 1972, s.17-34.

⁴⁹ Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, Kuruluştan X/ XVI. Asrın Sonuna Kadar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1994; Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçukluları Dönemi Müfessirleri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bursa 1997.

⁵⁰ Müjgan Cumber, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara 1962, s. 123.

Anadolu Selçuklularında sadece basit içerikli eserlerde görülen Türkçe, Beylikler zamanında şuurlu olarak bir yazı dili olma hedefine doğru ilerleme kaydetmekteydi. Bunda da başta bulunan beylerin tutumları büyük rol oynamaktaydı. Yıkılan Selçuklu Devleti'nin yerini almak isteyen her beylik, kendi hükümet merkezini bir kültür ve sanat merkezi hâline getirmek için uğraşmaktaydı. Bu devir Selçuklulardaki dil tutumuna karşı bir uyanma, millî dile dönüş ve gelişme devri olarak değerlendirilebilir. Anadolu Selçuklularında 12. yüzyılın ikinci yarısından sonra, İzzeddin Kılıcarslan zamanından bu yana edebiyat dili olarak Arapça, şiirde de Farsça, hükümdar ve devlet erkânının saraylarında rakipsiz bir hâkimiyet elde etmişti. Sultan ve emirlerin himayesinde birçok İran şairinin yanı sıra değişik ülkelerden ilim ve fikir adamlarının bir araya geldikleri saraylar ve medreseler Fars dili ile büyük bir edebî ve ilmî faaliyete sahne olmaktadır. Bunun tabii sonucu olarak da Farsça birçok edebî ve ilmî eser ortaya konmaktaydı.⁵¹ Selçuklu hükümdarları daha çok Fars diline ve Fars edebiyatına değer veriyorlardı. Çünkü kendileri bu dile vâkıftılar. Oysa Anadolu Türk beyliklerini kuran Türk beyleri Arap ve Fars kültürünü tanımıyorlardı, o bakımdan Arap ve Fars kültürüne itibar göstermeyerek kendi millî dillerine değer verdiler.

13. yüzyılın ortalarından itibaren, Moğol baskısı yüzünden sürekli olarak batıya doğru akan Oğuz kütleleri, Anadolu'daki Türk nüfusunun artmasına ve önceden burada var olan edebî geleneklerin yeni gelenlerle beslenerek daha da zenginleşmesine sebep oldular. Böylece artan Türk nüfusun tesiriyle Türkçe, Farsça karşısında gittikçe kendini kabul ettirmeye ve Farsçanın hâkimiyetine son vererek bir yazı dili olarak yavaş yavaş filizlenmeye başladı. Beyliklerin başında bulunan hükümdar ve beylerin kendi millî dil ve kültürlerine değer verip Türkçe yazan ilim adamları ve şairleri koruyup teşvik etmeleri de filizlenmeye başlayan bu yazı dilinin gelişmesine yardım etti. Artık Türkçe hükümdar ve beylerin saraylarında itibar mevkiine oturmuştu.

Böylece Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları sayesinde, Selçuklular döneminin çok az sayıdaki eserlerine karşılık Beylikler döneminde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnameler, tıbbî, baytarlığa, avcılığa, cevherlere ait kitaplar, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif eserler; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur hikâyeler,

⁵¹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 245-246; Ahmed Ateş, "Hicrî VII-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/ 2 (1945), s. 94-135.

tasavvufi ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser meydana getirildi. Türkçe edebi bir dil olarak iyice işlendi. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin pek çoğu da Osmanlı Beyliği sahası içerisinde meydana getirilmiştir.

Beylikler döneminde meydana getirilen Eski Anadolu Türkçesi dil yadigarlarının pek çoğu dinî muhtevalı eserlerdir. Bunlar arasında da Kur'an tercüme ve tefsir faaliyetleri de ilk defa bu dönemde görülmeye başlamıştır. Beylikler döneminde meydana getirilen Kur'an tercümelerini a) Kısa süre tefsirleri, b) Satır arası tercüme, c) Açıklamalı tercüme, d) Uzun tefsirler olmak üzere birkaç grupta değerlendirmek mümkündür.

c. Sure Tefsirleri

İlk dönemlerde Kur'an'ın tam tercümesine rastlanmaz. Bu dönemde ortaya konan Kur'an tercüme ve tefsirleri daha ziyade bazı kısa sürelerin ve bir kısım âyetlerin tefsirleri şeklinde görülmektedir. Bunlar da Fâtiha tefsiri, İhlâs tefsiri, Yâsîn tefsiri, Tebâreke tefsiri, Amme cüzü tefsiri, Âyetü'l-kürsî tefsiri gibi süre ve âyet tefsirleridir. Abdülkadir İnan kısa süre tercümelerinin beyzadeler ve şehzadelere Kur'an'la beraber Arap dilini öğretmek amacıyla sırf öğretim amacıyla yazıldıklarını ifade etmektedir.⁵² Ancak süre tefsirlerinin yazılışını sırf öğretim amacıyla açıklamak doğru değildir. Müfessirleri süre tefsirleri üzerinde çalışmaya sevk eden çeşitli âmiller vardır. Bunların başında sürelerin fazilet ve önemleri gelmektedir. Mesela, Kur'an'ın üçte birine denk olduğu rivâyetine dayanarak İhlâs süresi, Kur'an'ın kalbi mesabesinde olması dolayısıyla da Yâsîn süresi tefsirine mesai verilmiştir. Ayrıca sürelerin faziletleri yanında, Kur'an'ın tamamını tefsire maddeten ve manen güç yetirememeye, yaşın ilerlemiş olmasından dolayı hiç olmazsa bir sürenin müfessiri olma şerefiyle Allah'ın huzuruna çıkma isteği gibi değişik etmenler de müfessirleri süre tefsirleri yazmaya yöneltmiştir.⁵³ Sure tefsirlerinin hem umumi kütüphanelerde hem de hususi ellerde pek çok nüshaları bulunmaktadır.⁵⁴ Bu da tercüme ve tefsirlerin halk tarafından çok okunduğunu göstermektedir.

⁵² Abdülkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten* 1960, Ankara 1960, s. 90.

⁵³ Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.

⁵⁴ Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerm'in Türkçeye Tercüme ve Tefsiri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961.

Bu sûre tefsirlerinin, Âyetü'l-kürsi hariç, hemen hepsinin müellifinin Mustafa b. Muhammed olduğu kabul edilmektedir.

Orhan Gazi devri bilginlerinden olan Mustafa b. Muhammed Eğirdir'de doğmuştur. Medine'de, Mısır'da, Şam'da ve Irak'ta bulunmuş, mükemmel bir tahsil görmüş ve iyi bir Arapça bilgisine sahip olarak ülkesine dönmüştür. Doğduğu yer olan Eğirdir'de medresede müderrislik, Ladik'de (Denizli) kadılıkatlık yapmıştır.⁵⁵ Derin dinî bilgilere sahip, devrinin önde gelen âlimlerinden biri olarak haklı bir şöhret kazanmıştır. Meydana getirdiği tefsirleri 1362-1368 yılları arasında yazdığı anlaşılmaktadır.

1. Fâtiha Sûresi Tefsiri

Kur'an-ı Kerim'in ilk sûresinin tefsiri olan bu eserden ilk önce Fuat Köprülü bahsetmiştir.⁵⁶ Murad Arslan b. İnaç Bey adına yazılmıştır. Oldukça sade ve akıcı bir dili vardır. Fâtiha sûresi, tefsir edilirken aralara bazı hikâyeler ve nükteli sözler eklendiği gibi, başka tefsirlerden ve hadislerden de yararlanılmıştır. Tefsirin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas kitaplığında bulunan bir nüshasını Özcan Tabaklar yayımlamıştır.⁵⁷ Tefsirin ayrıca, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Ankara Umumi Kütüphanede birer nüshasının bulunduğu da belirtilmektedir.⁵⁸

Tefsirlerin metotları ve özellikleri hakkında bir fikir vermesi açısından, her tefsirin açıklamasından sonra, iki üç varaklık kısmın transkripsiyonlu metni örnek olarak verilmiştir.

⁵⁵ Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuiddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu*, 31 Ağustos-01 Eylül 2001.

⁵⁶ Fuat Köprülü, "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", *TM*, II (1926), s. 1-323.

⁵⁷ Özcan Tabaklar, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 16 (Güz, 2003), s. 97-116.

⁵⁸ Hasan Fehmi Turgal (Ün), "Hızır b. Gölbeği", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, Cilt: 4, Sayı: 27, s. 1517; Tahir Erdem, "XIV. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır b. Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe" *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, Cilt: 4, Sayı: 27, s. 1519.

Örnek

[183a]

8 Kûl eydür: **E`ûzü billah** ya`nî şığındum ben ulu Tañrıya. 9 Andan Hâk te`âlâ eydür: Kimden şıgınersın? Kûl eydür: 10 **Mine`ş-şeytânî`r-racım** ya`nî ol senün dergâhuñdan sürilmiş 11 şeytândan dañı divlerden, andan kûl girü döner eydür: 12 **Bismi`llahî`r-rahmânî`r-raħım**. 13 **Bismi`llah** demek ya`nî başladum Tañrı adı-y-ıla. **er-raħmân** kim 14 mihribândur. **er-raħım** esirgeyicidür dañı bağışlayıcıdur. Andan 15 kûl eydür: **el-ħamdü lillah** ya`nî şükr iderin dir. Tañrı

[183b]

1 te`âlâ eydür: Yâ kulum kime şükr kılırsın? Kûl eydür: **Rabbî`l- 2 `âlemîne** ol `âlemleri bisleyiciye şükr kılırsın. Yine kûl 3 **er-raħmânî`r-raħım** ya`nî raħmet kılgıl dañı bağışlağıl. Hâlik eydür: 4 Yâ kulum kanda raħmet kıluban ve ne bağışlayayın? Kûl eydür: **Mâlikî 5 yevmî`d-dîn**. Ol kim cezâ ve ħesâb güninde kâdî olırsarsın 6 raħmet kııl ve hem uçmak bağışlaya. Yine kûl eydür: **İyyâke na`büdü**, 7 saña tapanım. **Ve iyyâke nesta`ın**, dañı senden yardım 8 dilerim. Hâlik eydür: Ne yirde dilersin? Kûl eydür: 9 Kulağuzlağıl bizi toğru yola. **İhdinâ`ş-şırâta`l-mustakım**, 10 ol kişinün yolına kim **şırâta`llezîne**, ni`metlerün 11 ile ni`metlendürdüñ sen anları. **En`ânte `aleyhim**, 12 kıılmağıl bizi ol ħışmuñdan kıılınmış kişilerden. **Ġayri`l-mağdûbi 13 `aleyhim**, degülem ol azğunlardan. Kûl eydür: **Velâ`d-ďállın 14 âmın** dir. Andan Hâk te`âlâ eydür: Eyle olsun iy 15 kulum eyle olsun. Andan bilgil kim bu Fâtiħa süresin

[184a]

1 okumağla Tañrı te`âlâ birle bu kâdar kelimât idersin. Eger bir 2 dünyâ begi sizünle kelecı eylese sevinüp şâz olursız. İmdi 3 ol pâdişâhların pâdişâhı birle günde beş kez kelecı 4 kılırsız, nite sevinüp tã`at üzerine becid olmazsız? 5 Süre-i Fâtiħa yedi âyetdür, tãmu dañı yedidür. Kim 6 bu yedi âyeti okursa Tañrı te`âlâ ol kişıye yedi 7 tãmuı ħarâm eyleye. Ĥikâyet eydür ol `âlem Tañrısı 8 Fâtiħa süresin virdüğünde iblis-i mel`ün yas 9 tutup ağladı ve cemî`-i kavımı derildi, kıatına geldiler, 10 eyitdiler: İy bizüm ulumuz, ne oldı geldi saña? Tañrı 11 te`âlâ seni yaradaldan berü böyle yas tutup ağladuğın 12 görmedük didiler. İblis-i la`ın cevâb virdi, eydür: Baña 13 bundan kıatı ne ola kim bu gün Muħammed'e Fâtiħa süresi 14 indi. Muħammed`ün ümmetleri ol Fâtiħa süresin 15 okıyısarlar ben anları yoldan çıkarıp azdurımazın

[184b]

1 didi. İmdi iy mü`minler işâret olsun size ki 2 her kişı kim Fâtiħa süresin okısa, Tañrı te`âlâ 3 tãmu ile anuñ arasında raħmet perdesin kııla 4 kim tãmu odı ol kişıye irişmeye. ĤİKÂYET 5 Ĥabarda gelmişdür kim meger Kıyşar Rûm ilinün pâdişâhı 6 idi. Rûm`dan biti yazdı, Mu`âviye kıatına viribidi. 7 Su`âl eylediler kim, iy Mu`âviye buña cevâb yazğıl kim 8 sizün kitâbuñuzda

kankı süredür kim anda yidi harf 9 yokdur, didi. Çün kim biti Mu'aviye'ye degdi, okıdı, cevâbında 10 'aciz kaldı. Bu kez turdı, emîre'l-mü'minîn 11 'Alî katına vardı. Su'âl eyledi kim yâ emîre'l-mü'minîn, 12 kankı süredür Qur'an içinde kim yidi harf anda yokdur didi. 13 'Alî cevâb virdi kim yâ Mu'aviye, ol kim anda yidi harf 14 yokdur, ol Fâtiha süresidür, didi. Cevâb yazdılar, 15 Kayşar pâdişâhına virdiler. Çün kim Kayşar-ı Rûm biti

[185a]

1 okıdı, bildi kim bu cevâb Mu'aviye'den degüldür, illâ ki 'âlim 2 kişi cevâbidür, didi. İmdi ol yidi harf kim Fâtiha 3 süresinde yokdur: Evvel şe yokdur kim veyl tamusu 4 içinde sebûrdür, ya`nî helâklık olmaya. İkinci cim yokdur 5 kim yidi tamunun birisi cahîmdür. Her kim Fâtiha okısa 6 aña cahîm olmaya. Üçüncü hı yokdur, tamu içinde hızlandı, 7 ya`nî halâl kadar Fâtiha okıyanlar kavmidür. Fâtiha okıyanlarda 8 zaqqûm korkusu olmaya. Dördüncü ze yokdur kim tamu 9 içinde zaqqûmdür. Fâtiha okıyanlarda zaqqûm korkusu 10 olmaya. Beşinci şın yokdur, ya`nî tamu şerridür. Fâtiha 11 okıyanlarda tamu şerri olmaya. Altıncı zı yokdur, ya`nî 12 lazzâ tamusunun zahmetidür. El-hamdü okıyanlara ayrılmak 13 olmaya. Yidinci fe yokdur, ya`nî firâklıkdur, zahmetlerdür. 14 El-hamdü okıyanlara zahmetler, firâklar, 'azâblar olmaya. İmdi 15, 'azizler, el-hamdü okıyanlar hemîşe vişâlde olalar, hemîşe dizâr [185b] 1 göreler.⁵⁹

Bundan başka, Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi Hüseyin Çelebi nr. 468'de kayıtlı mecmuanın 86b-90b yaprakları arasında kayıtlı müellifi meçhul bir Fâtiha tefsiri daha mevcuttur. Oğuz Türkçesi özelliklerini taşımakla birlikte, içinde yer yer karışık dil unsurları da taşıyan eser, yazım özellikleri, şekil özellikleri ve kelime kadrosu bakımlarından *Behcetü'l-Hadâik* doğrultusunda bir görünüm arz etmektedir. Bu özelliklerinden hareketle tefsiri, Anadolu sahasında ortaya konan ilk dil yadigârlarından biri olarak değerlendirilmek mümkündür. Hayati Develi, bu Fâtiha tefsirini, indeksi ve tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır.⁶⁰

Örnek

[86b]

1 Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

⁵⁹ *Tefsîr-i Fâtiha*, İÜ, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas Kitaplığı, nr. 3779

⁶⁰ Hayati Develi, "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni, Fâtiha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar*, 6 (İstanbul 1998), s. 63-81.

2 Rabbi yessir ve lâ tu'assir. Kim bunu okırsa elik cemâ'atlara 3 eyitsün: Şalavât virûn Muhammed'e, bu el-hamdü bayık bilûn kim 4 yâ mü'minler yarısı senâ-durur yarısı du`â-durur. 5 el-hamdünün üç adı var: Fâtihatü'l-kitâb ve Ümmü'l-kitâb 6 ve Seb'u'l-mesâni taqı habar-durur 'ulemâdan ve Şâfi'î'den 7 ve Ebû Hânîfe'den ve 'Alî'den ve 'Osmân'dan ve 'Ömer'den ve Ebû Bekr 8 Şiddîk'dan, rağıya'llahu 'anhüm ecma'in. Bu tükeli 'ulemâlardan 9 rivâyet kılurlar; ol şerif-i kıyâmete ve ol şefi'-i 10 ümmete Mihammed Muşafâ'ya, şalla'llahu 'aleyhi ve selem, şordılar kim bu 11 el-hamdüye ne-y-içün seb'u'l-mesâni dirler? Rasûl eyidi, 12 şalla'llahu 'aleyhi ve selem: Anuñ uçun seb'u'l-mesâni dirler kim yidi 13 kürase başı-durur ve taqı yidi âyet-durur. Her kim 14 degme bir âyeti okısa bir kürase müzdini bulur.

[87a]

1 Yidi âyeti okısa yidi kürase müzdini bulur ve taqı 2 bu el-hamdü içinde yidi hurûf yok-durur. Ol yidi 3 hurûf anuñ uçun yok-durur kim tamu 'azâbi 4 anuñ birle durur. Kim bunu okır erse eyitsün: 5 İy cemâ'atlar, siz üç kurla şalavât virmeyince 6 men bu yidi hurûf maqşûdın eyitmeyem. Taqı kim 7 bu el-hamdüni okısa tangrıya şükür kılmak olur. Taqı kim 8 bu el-hamdüni biş namâzda haşasuz okısa tamunu 9 görmeye, inşâallahu te'âlâ. Bu el-hamdüde evvel şe yok 10 -durur. Şe tamu kızdurdukı olur. Kim bu el-hamdüni 11 okısa tamu kızkunını görmeye, inşâallahu te'âlâ. 12 Taqı ikinci cim yok-durur. Cim cehennemden-durur. Kim 13 bu el-hamdüni okısa cehennemi görmeye. Üçüncü hı yok-durur. 14 Hı tamudan korqmaqlık olur. Kim bu el-hamdüni okısa

[87b]

1 tamu korquncını görmeye, inşâallahu te'âlâ. Dördüncü ze yok 2-durur. Zecretü'z-zakķümü, ya'nî zakķümüñ zecri bolur. Kim bu el-hamdüni 3 okısa tamu zakķümünü içmeye, inşâallahu te'âlâ. Nite kim Qur'an 4 içinde yâz kıldı, "İnne şecerete'z-zakķümü"⁶¹ didi. Kim bu el-hamdüni 5 okısa tamu ağusını görmeye, inşâallahu te'âlâ. Bişinci şın 6 yok-durur. Tamunuñ şerligi bolur. Kim bu el-hamdüni okısa 7 tamu şerligini görmeye, inşâallahu te'âlâ. Altıncı zı 8 yok-durur. Zı lazâ adlu tamudan-durur. Kim bu el-hamdüni 9 okısa ol lazâ adlu tamuyu görmeye, inşâallahu te'âlâ. 10 Yidinci fe yok-durur. Fe Tangrınuñ rahmetinden ayrılmakın 11 bolur. Nite kim Qur'an içinde eydür: "Ve zanne ennehu'l- firâķu."⁶² 12 Kim bu el-hamdüni okısa Tangrınuñ rahmetinden ayrılmak görmeye, 13 inşâallahu te'âlâ. Habar-durur seyyid-i kâbe kavseyni, 14 zeynü'l-kıyâmeti Muhammed Muşafâ'dan, şalla'llahu 'aleyhi ve sellem.

⁶¹ Duhân sûresi, âyet 43, "Gerçek şu ki [öteki dünyada] ölümcül meyve ağacı".

⁶² Kıyâmet sûresi, âyet 28, "Kendisi de bilir ki bu ayrılma vaktidir."

2. İhlâs Sûresi Tefsiri

Mustafa b. Muhammed bu eserini de Hamidoğullarından İnanç Bey'in oğlu Murad Arslan Bey'in isteği üzerine yazmıştır. Ancak İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesindeki (TY, nr.473) nüshada Hızır Bey'in ismi de geçmektedir. Bu kayıttan eserin ayrıca Hızır Bey'e de sunulduğu anlaşılmaktadır.

Bu tefsir İhlâs sûresinin geniş bir tefsiridir. Müellif başlangıçta sûrenin özelliklerine ve sevabının çokluğuna dikkat çekmiş, bu özellikleri sebebiyle müminlerin istifadesi için bu sûrenin tefsirini yazmaya karar vermiştir. Tefsire ibret dolu misaller, kıssalar ve pek çok haberler eklemiştir. Ayrıca sûre içinde yer alan her konuda pek çok âyet, hadis zikretmiş, başka tefsirlerden bilgiler ekleyerek geniş bir eser ortaya koymuştur. Tefsirin çeşitli kütüphanelerde birçok yazması bulunmaktadır.⁶³ Tefsirin Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmut Efendi, nr. 427) nüshası üzerinde Yusuf Akçay,⁶⁴ Milli Kütüphane (İbn Sina, Yazma Eserler, nr. Mil. O6 B 272) nüshası üzerinde de Ahsen Esatoğlu⁶⁵ yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

Örnek

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

(7) **Ḳulhüvallahü eḥad.** Ekser müfessirler katında bu sûre, Kur'ânun (8) nûridur, dört âyetdür; ammâ ehl-i Şâm katında beş âyetdür, (9) on beş kelimedür, kırk yedi ḥarfdür.

Faşıl fi şevâbiḥâ : (10) Ebû Hüreyre raḍıyallahu 'anhü rivâyet eyler Resûl ḥazretinden (11) 'aleyhi's-selâm ki her ki **ḳulhüvallahü eḥad** okıya, gök kapu (12) larından aña hayır ve berekât yağar ve gönline sekinet iner. Tañrının (13) rahmeti vücûdın örter. Tesbîh âvâzı 'arşa çıkar. ḥaḳ Te'âlâ aña [4b] rahmet nazarın ider. Her ne kim dilerse virür, ḥâcetin revâ eyler. Ve daḥı (2) Peyğamber ḥazreti 'aleyhi's-selâm buyurdı kim, **لکل شیء نور (۳) ونور القرآن قل هو**

⁶³ Yusuf Akçay, *Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Sûresi Tefsiri, Giriş-İnceleme-Metin- Ekler Dizini- Sözlük-Tıpkıbasım*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2005, s. 34; ayrıca bk. Mehmet Kara, *Yâsîn Sûresi Tefsiri, İnceleme, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s. 40.

⁶⁴ Yusuf Akçay, a.g.t.

⁶⁵ Ahsen Esatoğlu, *İhlâs Sûresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

Ya'nî her nesnenün nûrî vardur (4) ve Qur'ânun nûrî Kûlhüvallahü eḥaddür.

'Âyişe raḍiyallahü 'anhâ eydür: (5) Bir gece Resûl ḥazreti benüm hücreme geldi. Ben döşek bırakmışdum, diledüm (6) ki yatam. Resûl ḥazreti buyurdi kim, yâ 'Âyişe yatmağul; ta dört işi işlemeyince: (7) Evvel Qur'an'ı ḥatim eylemeyince, ikinci beni ve kalan peygamberleri kendüzüne (8) şefî' dutmayınca, üçüncü cümle müslimânları kendüzünden râzî eylemeyince, (9) dördüncü ḥacc ü 'umre kılmayınca. Andan eyittüm: Yâ Resûlellâh! Atam, anam saña (10) fidâ olsun. Dört iş buyurduñ ki hiç birisin işlemege benüm gücüm yitmez. (11) Resûl ḥazreti tebessüm eyledi, andan eyitdi: Yâ 'Âyişe! Çün üç (12) kez Kûlhüvallahü eḥad okuyasın şöyle bilgil ki Qur'anı ḥatim kıldıñ. (13) Çün baña ve girü kalan peygamberlere şalavât getüresin, şöyle bilgil kim [5a] dükêlümüz saña şefâ'atci oluruz. Ve çün müslimânlar ḥakkında (2) istiğfâr kılasın, cümle müslimânlar senden râzî olalar. Ve çün (3)⁶⁶ سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اكبر (4) diyesin, şöyle bilgil kim, ḥacc ü 'umre eyledüñ.

Ebü 'Ömer ve Mevlâyî (5) Cerîr bin 'Abdullah rivâyet eyler Resûl ḥazretinden ki her kim (6) evine girdüğü vaḳıttan bir kez kûlhüvallahü eḥad okıya yoksulluk ol (7) evden ve koñşılardan ırâk olur.

Enes raḍiyallahü 'anhü rivâ (8) yet eyler, eydür: Her kim, kûlhüvallahü eḥad bir kez okıya anuñ (9) berekâtı aña ola ve daḥı her kim iki kez okıya berekâtı aña ola, (10) daḥı ehline ola ve her kim üç kez okıya Tañrı Te'âlâ uçmağdan (11) aña bir köşk buyura. Ve her kim yüz kez okıya yigirmi yıllık yazuğına (12) keffâret ola ve her kim biñ kez okıya dünyâdan çıkmaya; ta kendü yirin (13) uçmağda görmeyince; yâḥûz ayruḳ kişi anuñ için göre.

Sehl bin Sa'dî [5b] rivâyet eyler, eydür: Bir kişi yoksulluğdan Peygamber ḥazretine (2) şikâyete geldi. Peygamber 'aleyhi's-selâm buyurdi ki çün (3) evüne giresin, ehluñe ve cemâ'atüne selâm vir. Andan kûlhüvallahü (4) eḥad okı, didi. Bu kişi bunu 'âdet idindi. Az zamân (5) içinde ol kişi, şâḥib-i ni'met oldı. Tâ ḥaddi çok (6) kişiler anuñ sâyesinde diñlendiler, hoş geçdiler.

Muḥammed bin (7) Faẓl eydür: Bir kez dişüm ağrıdı. Düşümde eyittiler: Biñ kez kûlhüva (8) llâhü eḥad okı. Okıdum, diñmedi. İlkileyin gördüm. Eyittiler: (9) Bismillâhisiz okıduñ, bismillâhi-y-ile okı didiler. Okıdum, ayruḳ diş (10) ağrısın görmedüm didi.

⁶⁶ "Allah'ı tesbih ederim, Hamd O'na mahsusuttur. Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah her şeyden büyüktür."

Resûl hazreti buyurdu kim, kankı (11) kuluñ kim, tesbîhinde vazîfesi kuhlüvallahü ehad ola, anuñ (12) şevâbları, gürından kopicak, kuşlar gibi üstine gölge eyleyeler.

(13) Enes bin Mâlik rağıyallahü 'anhü eydür: Resûl-ile Tebuk gazâsında [6a] bileydüm. Mu'âviye bin Mu'âviye öldi. Anuñ namâzına şol (2) kadar ferişte-ler geldiler ki güneş nûri anlaruñ nûrından (3) hîre oldi. Cebrâ'il geldi, Hazretiden haber getürdi. Eyitdi: (4) Bu gün Mu'âviye öldi. Eger dilersen ki sen dañı namâzın kulasın (5) yûri durivireyin, katuña gelsün, namâzın kıl. Resûl şordı (6) ki yâ Cebrâ'il, Mu'âviye bu mertebeyi neden buldı? Eyitdi: (7) Kuhlüvallahü ehad okumağdan buldı. Namâzda, rükû'da, (8) sücûdda, atlu, yaya, otururken, yürürken dâ'im okurdu.

(9) Enes rağıyallahü 'anhü rivâyet eyler, eydür: Bir kişi peygamber (10) hazretine geldi, eyitdi: Yâ Resûlellâh! Namâzda ne süre kim, okur (11) sam sonunda kuhlüvallahü ehad dañı bile okıram. Eyitdi: Ne-y-içün? (12) Eyitdi: Anuñ-içün ki severem. Andan Resûl hazreti eyitdi: (13) Çün sen kuhlüvallahü ehad sevdün, ol dañı seni uçmağa ilede [6b] didi.

Câbir rivâyet ider: Resûl hazreti buyurdu kim, (2) bir ferişte yedinci kat gökden ve bir ferişte yedinci kat (3) yirden gelüp bir yirde uğraşdılar. Ol gökden gelen ferişte (4) eyitdi: Bugün Hazrete bir 'amel iletüdüm ki hergiz ancılayın (5) 'amel iletüdüm yoğ-ıdı. Ol yirden gelen ferişte eydür: Nice (6) 'amel iletüdün? Eyitdi: Bir kıl yüz kez kuhlüvallahü ehad okıdı. (7) Şordı: Tañrı Te'âla anuñ-ıla neyledi? Eyitdi: Yarlığadı.

(8) Ebü Hüreyre rağıyallahü 'anhü eydür: Resûl hazretinden (9) işitdüm kim, bir kişi kuhlüvallahü ehad okurdu. Resûl (10) eyitdi: Vecebet, ya nî vâcib oldı. Eyitdiler: Yâ Resûlellâh, (11) ne vâcib oldı? Eyitdi: Uçmak.

İbn-i Mübârek şağ kenârında (12) abdest alurdu. Bardağdan kalan şuyı gine şağta dökdü. (13) Eyitdiler: Niçün dökdün? Eyitdi: Baña haber şöyle irişdi kim, [7a] kim ki kuhlüvallahü ehad okursa Tañrı Te'âla aña denizler kastrasınca (2) şevâb virür. Revâ görmedüm ki anlaruñ şevâbından bu kadar (3) nesne eksile. Biregü kuhlüvallahü ehad şevâbı çoklığın (4) işitdi, ta'accüb eyledi. Düşinde aña eyitdiler: Ne 'aceblersin? (5) Mervân oğlu bir beyt-içün on biñ dirhem virdi. (6) Ekremül-Ekremîn pâdişâh, eger sağışsız şevâb virürse (7) hiç 'aceb olmaya?

Emîre'l-Mü'minin 'Alî, kerremallahu vechehu, (8) rivâyet eyler ki Resûl hazreti buyurdu: Her kim ırte namâ (9) zından şonra on bir kez kuhlüvallahü ehad okıya on bir (10) gün aña hiç yazuk irişmeye. Şeytân, nice ki dürişürse, aña (11) yol bulmaya.

Enes rağıyallâhü ‘anhüm rivâyet eyler ki Resül ‘aleyhi’ (12) s-selâm buyurdu ki sizden biriñüz bir gicede Qur’an’ı tamâm okımağa (13) ‘âciz mi kalur? Eyitdiler: Yâ Resülellâh, bunı kim başarıbile? Resül [7b] eyitdi: Üç kez kulhüvallahü ehad okıya, şöyledür kim, (2) Qur’anı tamâm hatim kıldı.

Faşıl fi Şevâbiha Nüzûlihi: (5) Sebeb-i nüzûli iki dürlidür: Biri şüret yöninden, biri (6) me’âni yöninden. Şüret yöninden oldur kim, Ka’be’de üç (7) yüz altmış put var-ıdı. Kimi altundan, kimi gümüşden, (8) kimi bakırdan. Putperestler Peyğamber kıatına geldiler, eyitdiler: (9) Haber vir bize kim, senüñ Tañruñ ne nesnedür? Altundan (10) gümüşden midür? Bir nice kâfirler eyitdiler: Ne sen peygamberliğe yararsın (11) ne Tañruñ Tañrulığa yarar didiler. Ol vakt kim, beytül-mukaddesi (12) oda urdılar. Nice Tevritler yandı. ‘Üzeyr, Tevriti ezber (13) bilürdi. İmlâ kıldılar, yazdılar. Şoñra Tevrit bulundu. Muķâbele [14b] itdiler, bir harf yañlış bulunmadı. Eyitdiler: Pes bu Tañrınuñ oğlı (2) dur didiler. Ve dağı eyitdiler: ‘İsânuñ atası yok. Ölüyü diri kıldı (3) ve şayruyu sağ eyler. Ol dağı Tañrınuñ oğlıdur dirler, ferışteler (4) Tañrınuñ kıızıdır dirler. Pes Tañrı Te’âlâ anları yalan (5) kıлмаğ-ıçun İhlâş süresin viribidi.⁶⁷

3. Yâsîn Süresi Tefsiri

Mustafa bin Muhammed’in yazdığı süre tefsirlerinden biri de Yâsîn süresi tefsiridir. Müellif eserini önce Hızır b. Gölbeı’ne, sonra da Murad Arslan Bey’e sunmuştur. Eserin yazıldığı yıl belli değildir.

Mustafa b. Muhammed bu eserini de öteki süre tefsirleri gibi, mev’ize ve öğüt vermek amacıyla kaleme aldığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden rivâyetler naklederek eserini geniş bir muhteva şeklinde orta koymaya çalışmıştır. Buna göre; çeşitli hadis ve haberlere dayanarak sürenin önemini, faziletini, süreye niçin Kur’an’ın kalbi dendiğini anlatmış, sonra da faydasının herkese ulaşması için bu süreyi Türkçeye tercüme etmiştir.

Müellif önce sürenin 83 âyet, 125 kelime, 2796 harften meydana geldiğini söyleyip nüzul sebebini açıklamakta, sonra da sürenin tefsirine geçmektedir. Her âyeti, âyet, hadis ve bazı müfessirlerin görüşlerinden yararlanarak tefsir etmektedir. Eserin öğüt türü bir çalışma olması dolayısıyla da, onu hadis, fıkıh, kelâm bilgilerinin yanı sıra, çeşitli rivâyetler, menkıbeler, hikâyelerle takviye etmiştir. Ayrıca âyetlerin açıklamalarında kırâat vecihlerinden de

⁶⁷ Yusuf Akçay, *Mustafa bin Muhammed’in İhlâs Süresi Tefsiri*, Giriş-İnceleme-Metin-Ekler Dizini- Sözlük-Tıpkıbasım (basılmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005, s. 116, 123.

yararlanmıştı.

Yâsîn sûresi tefsirinin çeşitli kütüphanelerde pek çok yazması bulunmaktadır. Bunlardan ikisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İhtisas Kitaplığında (nr. 3779, vr. 1b-57a) kayıtlı yazma içerisinde yer almaktadır. Bunlar üzerinde Mehmet Yusuf bir mezuniyet tezi hazırlamıştır.⁶⁸ Aynı nüshada yer alan Yâsînlerden biri üzerinde Almazbek Jarkynbaev de (nr. 3779, vr. 29b-57a) bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁶⁹ Tefsirin Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi (nr. 13391) nüshası üzerinde Nadide Gürbüz yüksek lisans çalışması yapmıştır.⁷⁰ Eserin Milli Kütüphanede Yazmalar Bölümünde de sekiz nüshası mevcuttur. Bunlardan Yazmalar Bölümü 692/2 numarada kayıtlı nüsha üzerinde Mehmet Kara,⁷¹ 703/1 numarada kayıtlı nüsha üzerinde de Funda Sezgin⁷² yüksek lisans çalışması yapmışlardır.

Bunlardan başka Süleymaniye Kütüphanesinde (İbrahim Efendi, nr. 140; Fatih, nr. 282), Millet Kütüphanesinde (Ali Emiri, Şer'iyye, nr. 58, 59) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığında (Nadir Eserler, nr. N 2495-188, vr. 287a-339b) Hızır Bey Çelebi adına yapılmış Yâsîn tefsiri nüshaları da bulunmaktadır. Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi nüshasını Ayşe Hümeysra Aslantürk neşretmiştir (*Yâsîn-i Şerîf Tefsiri*, İstanbul 1997).

Örnek

[2a]

19 Ya'nî kaŋı mü'minûn ki sekerât-ı mevtde iken [2b] 1 bu sûreyi katında okısalar, bu sûrenûn harf şağışınca 2 melâ'ike şaf bağlayup turalar, şalavât

⁶⁸ Mehmet Yusuf, *Yâsîn Tefsiri, Metin ve İndeks*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü lisans tezi, İstanbul 1968.

⁶⁹ Almazbek Jarkynbaev, *XIV. Yüzyılda Yazılmış Bir Sûresi Tefsiri Üzerine Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2005.

⁷⁰ Nadide Gürbüz, *Mustafa İbn-i Muhammed Ankaravî, Yâsîn Sûresi Tefsiri*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Ankara 1986.

⁷¹ Mehmet Kara, *Yâsîn Sûresi Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

⁷² Funda Sezgin, *14. Yüzyıla Ait Bir Yâsîn Sûresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli 1997.

getürüp tesbîh **3** okıyalar, istiğfâr eyleyeler, tâ cân teslim idince. Çün **4** teslim-i rûh ide, ğaşlına hâzır olalar, cenâzesi ardınca **5** bile varalar. Dahı buyurdu ki “Yâ `Alî, üksîr min kırâeti Yâsîn **6** fe-inne fihâ hışâlen”. Ya`nî yâ `Alî, çok oku Yâsîn kim amı okumakda **7** hışâllen vardır. Aç kişi okısa Tañrı Te`âlâ amı toyura. **8** Korçulu kişi okısa korçudan emîn ola. Müsâfir okısa **9** vağanına irişe. Mañbûs okısa hâlâş bula. Fakîr okısa ğani **10** ola. Borçlu okısa borcu ödene. Hâcetlü okısa hâceti **11** revâ ola. Şabâh okıyan giceye deĝin Allah Te`âlâ emânında ola. **12** Gice okısa irteye deĝin Allah emânında ola. Meyyit üzerine **13** okınsa `azâb hafif ola. Şadaķa resûlullah. Emîre`l-mü`minîn **14** `Alî, kerremme`llahu vechehu, bu feğâilî işitdi, her gün okumaĝı **15** kendüye revâ idindi. Ve dahı mañdûm-ı mu`azzam şâhibü`s- **16** seyf ve`l-ķalem el-ķâcî Hızır Beg Ćelebi bu du`âcî za`ifden **17** iltimâs kıldı ki bunı Türkiye tercüme idem ki fâ`idesi `âm ola. **18** İşidenler bu sûreyi okımaĝa raĝbet ideler. Bu za`if du`âcî **19** dahı ol mañdûmuñ emrine muvâfaķat kıilup Hâķ, celle ve `alâ,

[3a]

1 hâzretlerinden isti`ânet dileyüp, bu sûrenüñ tefsirinüñ **2** tahrîrine sebep olana ve te`lif idene ve okıyanlara ve işidenlere **3** rahmet eyleye, bi-mennihi ve fazlıhi ve keremihî. Ammâ bu sûre Mekke`de **4** nâzil olan sûrelerdendir. Seksen üç âyetdür, yüz **5** yigirmi beş kelimedür, iki biñ yedi yüz toķsan altı harfdür. **6** Ammâ sebep-i nüzûli budur ki kâfirler eydürler-idi: Muħammed peyĝambar degüldür, **7** Ebû Tâlib yetimidür. Mektebe varmadı, mu`allimden nesne okımadı, **8** edeb öğrenmedi, ol ķandan, peyĝambarlık ķandan, didiler. Hâķ, **9** sübhânehu ve te`âlâ, anlaruñ sözün redd eyledi; bu sûreyi viribidi. **10** Peyĝambaruñ risâletini bu sûrede isbât kıldı. Zihî zât-ı **11** şerif ki řanuķdur anuñ risâletine hâbir ve laşif **12** kennehu eydür: Yâ Muħammed! Eger ķamu `âlem senüñ risâletüne münkir olursa, **13** çün ben tãnuķlık virdüm. Pes çün sen benümle olasın, **14** ben senüñle olam. Cümle `âlem saña düşmen olursa zerre **15** miķdârı saña zarar irişdürmeyeler. Nite ki ceddün İbrahim **16** `aleyhi`s-selâmi mancılıĝa urup oda atdılar ve gök anuñ-içün **17** inledi. Yil-ile yağmura müvekkel olan firiştelere dilediler **18** aña meded eyleyeler. İbrahim anlara iltifât kılmadı. Ol hâlde **19** Cebrâ`il irişdi, eyitdi: “Yâ İbrahim! **Hel leke hâcetün li?**”

[3b]

1 Ya`nî hiç baña hâcetün var mı? Eyitdi: “**Emmâ ileyke felâ.**” Saña **2** hâcetüm yokdur. Eyitdi: Yâ İbrahim, eger baña hâcetün yoĝ-ısa Tañrı`dan **3** hâcet dile. Eyitdi: Ne dileyem? Eyitdi: Rûhuñı dile. Eyitdi: **4** Rûh âriyetdür, benüm nemdür? Eyitdi: Ķalbüñi dile. Eyitdi: Ķalb anuñ **5** hâzinesidür, ol bilür. Eyitdi: Nefsüñi dile. Eyitdi: Nefs ma`yûbdur, **6** bî-`ayb Hâzretten nice dileyem? Eyitdi: Pes nesne dilemezsin, **7** yâ murâduñ nedir? didi. **Hâsbî su`âli`ilmuhu bi-ķâli.** Hâlüm bildüĝi **8** baña yiter didi. Hâķ Te`âlâ eyitdi: Çün aradan ķamu vâsitâyı götürdi, **9** bizden ayruĝa iltifât kılmadı. Biz dahı odı aña ĝülistân kılduķ. **10** Beyt

Bîçâre kes ki der gamet mürd negüft
 Esrâr-ı tû bâ-büzürg **11** ü bâ-ıred negüft
 Ser der kefen-i vefât pîçîd ü bireft
12 Ğamhâ-yı turâ bedân cihân bürd negüft⁷³

Pes yâ Muhammed, sen ol şecere-i **13** mübârek nüzûlindensin ve ol şerif hânedândansın. Ceddün **14** sünneti teslim ve rızâdur. Anuñ sünnetini ihyâ kılup şabr eylegil ki **15** “**Ħayru'l-veledi men ahyâ sünnete ebîhi.**”⁷⁴ İy habîbüm! Münkirler senün **16** risâletüne inkâr kıldıarsa, mübârek hâtıruñ melûl olmasun. **17** Uş ben tanıklık virdüm ki sen haq peygambarsın. **Yâsîn 18 ve'l-Ķur'ânî'l-ĥakîm inneke le-mine'l-mürselîn 'alâ şırâtin mustâķîm.** **19** Fîhi ĥamsetü aķvâlin . Bundan müfessirlerün beş kavlı vardır.

[4a]

Yâsîn **1** “Yâ” insân dimekdür. `Arabuñ `âdetidür ki her harf alurlar, anuñla **2** telaffuz kıılurlar. Yâsîn, yâ'dan yâ'yı aldı, insân'dan sin'i aldı, **3** murâd Muhammed Muştafâ, şalla'llahu `aleyhi ve sellem. Keennehu eydür: Yâ Muhammed! **4** Ķur'ân-ı ĥakîm ĥaķkı-çün sen mürsellerdensin, dimekdür. Bir kavulda **5** Yâsîn Ķur'ân adıdur, peygambaruñ nübüvvetine Ķur'ân birle kâsem yâd eyledi, **6** ya`ni and içdi. Bir kavulda “**İsmün min esmâ'llahi te`âlâ**”. Anuñ **7** adlarından bir adıdur. Tefsîr-i Sürâbâdide eydür: Tañrı Te`âlâ'nuñ dört **8** biñ adı vardır. Biñi kendüden artuķ kimesne bilmez; biñ adın **9** firîştelerden artuķ kimse bilmez. Biñ adı Levĥu'l-maĥfûzdadur. **10** Üç yüz adı Tevrît'dedür; üç yüz adı Zebûr'dadur; üç **11** yüz adı İncil'dedür. Yüz adı Ķur'ân'dadur. Toķsan toķuz **12** adı eşkâredür; bir adı gizlûdür, ol ism-i a`zamdur. Ħabarda **13** gelmişdür ki Ħak Te`âlâ bin dürlü luġat yaratdı. Her luġatda bin **14** dürlü adı vardır. Allah Te`âlâ'nuñ bin kez bin adı ola. **15** Su`âl kılsalar ki pes bunca adlarla anı kim zikr idebilir? **16** Ħâl bu ki emr eyledi ki “**Ve li'llâhi'l-esmâi'l-ĥusnâ fe'd'ûhu 17 biĥâ**”.⁷⁵ Cevâb budur ki üç nesne kıllarına müşkil idi, Allah **18** Te`âlâ âsân eyledi. Evvel oldur kim Allah Te`âlâ'nun ni`metleri **19** için şükr eylemek düşvâr idi. Zirâ kim ni`metlerinüñ nihâyeti

[4b]

1 yokdur. Bende-i `âciz kankı birisi-y-çün şükr kılaydı. Allah **2** Te`âlâ âsân kıldı, “el-hamdü lillahi” demek birle tamâm olur. İkinci **3** cemî-i ĥâcetleri `arz eylemek düşvâr idi. Allah Te`âlâ âsân kıldı **4** “**Rabbenâ âtinâ fi'd-dünyâ**

⁷³ “Çaresiz kimse senin gamından öldü de derdini söylemedi. Sırlarını akıllılara ve büyüklere söylemedi. Baş kefenin içine sarılmış gitti; dertlerin de onunla birlikte dünyadan gitti.”

⁷⁴ “Evladın hayırlısı babasının sünnetini yaşatandır.”

⁷⁵ A`râf sûresi, âyet 180, “En güzel isimler [yalnızca] Allah'a aittir. Öyleyse O'nu bu güzel isimlerle çağırın.”

ḥaseneten ve fi'l-âhirati ḥaseneten ve kınâ 'azâbe'n-nâr⁷⁶ 5 âyeti birle tamâm olur. Her kim hâcet dilemekde bu âyeti 6 okısa kamu hâceti dilemiş olur. Üçüncü Allah Te'âlâyı cemî'-i 7 adlarla yâd kılmak müşkil idi. Allah Te'âlâ âsân kıldı Allah demek 8 birle tamâm olur. Her kim Allah diye, Allah Te'âlâ'nun cemî'-i adların 9 zıkr itmiş olur.⁷⁷

4. Mülk Sûresi Tefsiri

Mustafa bin Muhammed'in yazdığı tefsirlerden biri de Mülk sûresi tefsiridir. Eserin telif tarihi belli olmamakla birlikte, 14. yüzyılın ilk yarısında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.⁷⁸ Tefsir Orhan Bey hayatta iken oğulları Süleyman⁷⁹ ve Murat'a⁸⁰ ayrı ayrı takdim edildiği gibi, Murad Aslan'ın sağlığında oğlu İshak Bey'e⁸¹ ve Hızır bin Gölbeyi'ne⁸² de sunulmuştur. Ancak bu Hızır bin Gölbeyi'nin kimliği hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

Eserin mevcut nüshalarından birden çok kişiye takdim edildiği anlaşılmaktadır. Eserin farklı zamanlarda, ayrı ayrı kişilere sunulmuş olmasından dolayı, nüshalar arasında epeyce fark bulunmaktadır. Bu bakımdan nüshaların her birini ayrı bir eser gibi değerlendirmek gerekir. Tefsirin değişik kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır.⁸³

Müellif bu eserinde de diğer sûre tefsirlerinde uyguladığı yöntemi uygulamıştır. Buna göre önce sûrenin faziletlerinden bahsetmekte, sûrenin fazileti hususunu çeşitli hadis ve başka rivâyetlerle iyice aydınlattıktan sonra,

⁷⁶ Bakara sûresi, âyet 201, "Ey Rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, ahirette de, ve bizi ateşin azabından kuru."

⁷⁷ *Yâsîn Tefsiri*, Milli Ktp., Yazmalar, nr. 703/1

⁷⁸ M. Esad Coşan, *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008, s. 69.

⁷⁹ *Tebâreke Tefsiri*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Nadir Eserler, nr. 7, vr. 1b.

⁸⁰ *Tebâreke Tefsiri*, Millet Ktp., Şer'iyye, nr. 821, vr. 34a-82b.

⁸¹ *Mülk Sûresi Tefsiri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı, nr. 3779, vr. 61b-125b; nr. 3794 (58 varak).

⁸² *Mülk Sûresi Tefsiri*, Ankara İl Halk Ktp., Eski Eserler (Cebeci), nr. 329, vr. 1b.

⁸³ *Mülk Sûresi Tefsiri*'nin nüshaları için bk. Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007, s. 7, 8; İsmail Taş, *15. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, İÜ, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2008, s. 43-51.

sürenin iniş sebebini de aynı şekilde açıklamakta, ardından da âyetlerin tefsirine geçmektedir.

İnsanları irşad maksadıyla kaleme alınması dolayısıyla, tefsirin içinde pek çok rivâyet, ibret verici mesel, kıssa, hikmetli söz ve hikâye de yer almaktadır. Ayrıca verilen bilgiler çeşitli âyet ve hadislerle teyit edilmiş, Farsça beyitlerle de zenginleştirilmiştir.

Tebâreke Tefsiri üzerinde Kayahan Erimer doktora çalışması yapmıştır.⁸⁴ Ali Özcan (Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi nüshası [nr. 13392, vr.30b-70b]), Ulaş Yıldız, (Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr. 3794, vr. 1b-39a]), Feryal Korkmaz (Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr. 3779, vr. 29b-57a {1b-31a}]), Gamze Sönmez (Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı nüshası [nr. 3779, vr. 61b-124b {31b-61a}]), Hasan Şimşek de eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmışlardır.⁸⁵ Ayrıca Tebâreke Tefsiri üzerinde bazı mezuniyet tezleri de hazırlanmıştır.⁸⁶

Örnek

[64a] 10 Sûretü'l-mülki ve tusemme'l-vâkıyete ve'l-münciyete liennehâ 11 tağı ve tuncî kâriyehâ min 'azâbî'l-ķabri. Buña Mülk sûresi dirler ve Vâkıye sûresi 12 dirler. Vâkıye demek "saklayıcı" demek olur, ve Münciye sûresi dirler. Münciye "ķurtarıcı" 13 demek olur. Niçün böyle dirler? Anuñ-çün ki okıyıcısını gür 'azâbından ķurtarısar [64b] 1 ve bekleyiser. Bir niceler Mekke'de indi dirler; bir niceler Medîne'de indi dirler. Âyetleri otuzdur, 2 ve ke-

⁸⁴ Kayahan Erimer, *Tebâreke Tefsiri: Metin, İnceleme, Dizin*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi, Ankara 1976.

⁸⁵ Ali Özcan, *Tebâreke Tefsiri (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Gazi Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, yüksek lisans tezi, Ankara 1987; Ulaş Yıldız, *Muhammet Oglu Mustafa'nın XIV. Yüzyılda Yazdığı Çağdaş Tefsirin Dil Yorumu*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2004; Feryal Korkmaz, *Mülk Sûresi Tefsiri, Giriş-Gramer-Metin-Dizin*, İstanbul 2000; Gamze Sönmez, *XIV. Yüzyılda Yazılmış Mülk Sûresi Çevirisi Üzerine Dil İncelemesi (varak no: 31b-61a)*, İstanbul Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2006; Hasan Şimşek, *Tefsiru Sûretü'l-Mülk (İnceleme-Metin-Dizin)*, Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, Sivas 2006.

⁸⁶ Gülden Sağol, "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (İstanbul 1997), s. 379-396.

limeleri üç yüz otuzdur ve harfleri bin sekiz yüzdür. Ve buların 3 sağışında sırlar vardır. İnşâ'allah zıkr eyleyevüz. **Kâle Rasulullah, 'aleyhi's-selâm, 4 inne sûreten min kitâbi'llahi te'âlâ mâ hiye illâ selâsüne âyeten şefe`at liraculin 5 yevme'l-kıyâmeti ve ahrecethu mine'n-nâri ve edhalethu'l-cennete, şadaka Rasulullah. 6** Rasûlullah hazıratı, 'aleyhi's-selâm, buyurur ki: Bir sûre vardır Tañrı kitâbında **7** ve ol otuz âyetdür. Kıyâmet güninde şefâ`at kılar, anı okıyanı **8** tamudan kırtarur, uçmağa givürür.

Câbir, rağıya'llahu 'anhü, rivâyet eyler Rasûl **9** hazıratından, 'aleyhi's-selâm. **İnne Rasûle'llahi, 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenâmü hattâ yekrae 10 elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke'llezi bi yedihî'l-mülk.** Ya'nî Rasûl hazıratı, 'aleyhi's-selâm, gice **11** uyumazdı elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke okımayınca. Ve 'Abdullah dağı rivâyet kılar Rasûlden, **12** 'aleyhi's-selâm, buyurdu: Kaçan Tebâreke okıyan kılu gür menziline kıosalar, Tebâreke'nün **13** on âyeti başından yaña, on âyeti göğsinden yaña, on âyeti ayağından yaña [65a] **1** duralar, münkir ve nekîr her kıankı taraftan gelürse cevâb virüp meni' **2** ideler. Eyideler, bunun-ıla işiñüz yokdur, bu, dünyâda Tebâreke okıyıcı-dı. Ve dağı **3** Peyğambar, 'aleyhi's-selâm, buyurur kim **men kıara'e sûrete'l-mülki fe keennemâ ahya leylete'l-kadri. 4** Ya'nî kim ki Tebâreke sûresin okısa, kıadir gicesini diri dutmışça şevâb **5** bula. Ve dağı Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidiginün sebebi oldur ki çün kıul **6** hüvallahü ahad sûresi indi, Mekke kâfirleri Peyğambar kıatına geldiler, eyitdiler: **7** Ya Muğammed! Eydürsin ki Tañrı birdür. Bu bir nice irişür dükelini yaratmağa, ve rızkıñ **8** virmege ve öldürüp dirgürmege, ve kimi kıul kimi pâzişâh ve kimi yoğsul kimi bay **9** kıılmağa? Bizüm ki üç yüz otuz tañrımız var, bu dükeline irişmez, didiler. Pes Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidi.⁸⁷

Mustafa bin Muhammed'in mensur Mülk sûresi tefsirini görüp okuyan ve eseri çok beğenen Hatiboğlu Muhammed,⁸⁸ eseri *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla nazma aktarmıştır. 814 (1414) yılında nazm edilen eser 3901 beyitten ibarettir. Nazma aktardığı esere *Letâiyfnâme* adını veren Hatiboğlu, esere herhangi bir ilave yapmayıp, yalnızca eseri nazma aktarmakla yetinmiştir. Ancak eserin baş tarafına giriş mahiyetinde tevhid, münacaat, na't, dört halife medhiyesi ve sebep-i tercüme kısımlarından ibaret olan bir bölüm eklemiştir.

Müellif eserin nazma çekiliş tarihini, mensur tefsirin aslını aynen muhafaza ettiğini şu beyitlerle ifade etmektedir.

⁸⁷ *Tebâreke Tefsiri*, Edebiyat Fak. Seminer Ktp. Nr. **3779**.

⁸⁸ Hatiboğlu Muhammed'in hayatı ve eserleri için bk. M. Esad Coşan, *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008.

Nazm kıldum hep kıamu ucdan uca
Okıyanlar göreler kim hâl nice
Hem Letâıyifnâme virdüm buña ad
Bağladum şol niyyete berk i'tikâd (vr. 6a)

Pes sekiz yüz on yidi yıldur tamâm
Hem rebîülevvel evsat ve's-selâm
Bu sözüñ aşlı tamâm iy bahtulu
Neşr-iken okındı manzûm iy ulu
Liki ma'nide tağayyür olmadı
Ne ki var neşrinde nesne kalmadı (vr. 123b)

Hatiboğlu eseri kimden tercüme ettiğini, yani mensur nüshanın müellifini de şu beyitlerde açıklamaktadır.

Kimdür ol medh ittigün ol şehriyâr
İlm-ile meşhür ü bellü âşikâr
Kâdıyülkuddât-ı şehri-i Lâziki
Hüküm içinde saklar idi yazukı
Muşlihuddin Muhammeddür hemân
Tayyibe'llahu şerâ[hu]dur emân (vr. 6a)

Letâıyifnâme'nin tek nüshası bilinmektedir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3326). Bu nüsha Cezayirli Yûsuf b. Muhammed tarafından 1245'te rik'a bir hatla istinsah edilmiş olup 124 varaktan ibarettir. *Letâıyifnâme* üzerinde doktora çalışması yapan Veysi Sevinçli, eseri tıpkıbasım ve sözlüğüyle birlikte yayımlamıştır (*Hatiboğlu, Letâıyifnâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007).

İki eser arasında bir karşılaştırma imkânını ortaya koymak üzere, Mustafa b. Muhammed'in Mülk sûresi tefsirinden yukarıya aldığımız kısmın, *Letâıyifnâme*'deki karşılığını aşağıda veriyoruz:

سورة الملك و تسمى الواقعة و المنجية لأنها تقى و تنجى قارئها من عذاب القبر⁸⁹

Diñle imdi bir habar yine i yâr
Ġaflet uykusından özüñi uyar
Bir süre eydem Kelâmu'llahdan
Devlet ire kim okur Allah'dan
Süretü'l-Mülk eydür aña ulular
Süretü'l-Vâkıyye dir bahtlular
Süretü'l-Münciyye dirler hem i yâr
Ma'lûm olmışdur o bellü âşikâr
Bu kıamu mañlık kırıklar yidiler
Süretü'l-Mülk anuñ-ıçun didiler
Bildürür mülki kimün elindedür

⁸⁹ Mülk sûresi vâkıyye (koruyan) ve münciyye (kurtaran) olarak isimlendirildi. Çünkü o okuyanı kabir azabından korur ve kurtarır.

Zâhir ü meşhûr ider kim kimdedür
 Vâkıyâ anuñ için dirler buña
 Oğuyucısını uğratmaz buña
 Gûr `azâbından emîn ider anı
 Kurtulur her kim okursa Kur'an'ı

Münciye didükleri oldur i yâr
 Oğuyucısını bellü âşikâr
 Kurtarur tamu odından cânını
 Şaklar-ımuş dinini imânını
 Mekke'de indi didi bir niçeler
 Böyle zıkr itmiş zamîri ancalar
 Bir niçeler şöyle kılmışlar temîz
 Kim Medîne'de inüpdür iy `azîz
 Hem hisâbında otuz âyet-durur
 Okusañ müzdi inen gâyet-durur
 Üç yüz otuz kelime üzre müdâm
 Biñ sekiz yüz harf-iledür ve's-selâm

13b Fi beyân-ı şevâbihâ

İşit evvelki şevâbın kim senüñ
 Sevine râhat ola cân u tenüñ
 Göñlüñe haqdan ire zevk u şafâ
 İşit imdi ne buyurur Muştafâ

قوله عليه الصلاة والسلام: "إنَّ سورة من⁹⁰

كتاب الله تعالى ما هي إلا ثلاثون آية شفعت لرجل
 يوم القيامة، فأخرجته من النار وأدخلته الجنة"

Bu hadîsüñ ma'nisi nedür işit
 Hükmi ile hoş `amel kılup iş it
 Şöyle buyurmuş hadîsi ol Resül
 Buyruğı hükmi uşûl-ender-uşûl
 Didi kim bir sûre var Kur'andadır
 Ne kim isterler ise var andadır
 Degül illâ ol otuz âyet-durur
 Okuyana menfa`at gâyet-durur
 Hem kim anı dâ'im okursa i yâr
 Çün kıyâmet günü ola âşikâr
 Ol şefâ`at kıla haq aña kıoya
 Tamudan çıkara uçmağa kıoya
 Nite kim Câbir rivâyet eyledi
 Bu hadîsi ol Resûlden söyledü
 Ben işitdüm didi Peyğambardan ol
 Bu hadîsi andan itmişem kabûl

إن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم كان لا⁹¹

⁹⁰ Peyğamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Allah'ın kitabında otuz âyetten meydana gelen bir sûre vardır. Kişiyi Kıyâmet gününde şefaata eder ve cehennemden çıkarır, cennete sokar.

ينام حتى يقرأ ألم تنزِيل وتبارك الذى بيده الملك

Bunu her gece uyumazdı Resûl
Tâ okumayınca kim ol pâk-uşûl
Bir Elif lâm mîm tenzil sûresin
Hem ikincisi Tebârek sûresin
4a Yine 'Abdullah rivâyet eyledi
Kim Rasulullah bu sözi söyledi
Kim Tebârek okuyan kulu i yâr
Her kaçan gûr menziline koyalar

Pes Tebâreke'nün ilk on âyeti
Tura başından yaña muhkem katı
Onı göksinden yaña tura i yâr
Ayagında hem onı kıla karâr
Her nereden gelse Münkîr ü Nekîr
Men' ider bunlar cevâbını okur
Eydeler yokdur bunuñla kıliñüz
Bu Tebârek okur idi biliñüz
Dağı Peyğambar buyurdu iy azîz
Kıldı bu sözüñ zamîrini temîz

92 قال النبي صلى الله على وسلم من قرأ سورة الملك فكأنما أحيى ليلة القدر

Ya'ni kim Mülk sûresin kim okuya
İblisün gözlerine miş tokiya
Kim bilürse ol gicenün kadrini
Didi tutmuşdur giceler kadrini

Der beyân-ı sebeb-i nüzûl-i sûretü'l-mülk

İşit imdi sen nüzûline sebeb
Ne idi bu sûre inmekde sebeb
Çünki Hağ virbidi İhlâş sûresin
Ya'ni küffârâna sille urasın

Mekke'nün küffârları Peyğambara
Geldiler dil ile uralar bere
Didiler ki Tangrı birdür dirsın
Guşşasın bunuñ ne resme yirsın
Pes bu bir Tangrı nicesi irişür
Halkı yaratmağa nice tırışür
Yâ bu rızkın virmege nice ider
Öldürüp diriltmeği hod kim añar
14b Kimisin bay kimi yoğsul kıлмаğa

⁹¹ Peygamber (s.a.s.) Elif-lâm-mîm tenzil ve Mülk sûrelerini okumadan uyumazdı .

⁹² Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: Mülk sûresini okuyan Kadir gecesini ihya etmiş gibi olur.

Kimi sultân kimisin kıl kıılmağa
 Nice irişür buları kıılmağa
 Her birisinün murâdın bulmağa
 Didiler otuz dağı hem üç yüz
 Var-durur bu deñlü bizüm Tañrımız
 Bu dükelinün irişdüklerine
 İldığımız yok and içdüklerine
 Bu senün bir Tañrıñun ne güci var
 Kim katında bunca halk anuñ şıgar
 Nice irişür buları görmege
 Kime rızk virüp kimi öldürmege
 Uşbu resme herze çok söylediler
 Bize imdi tiz habar vir didiler

Cebrâ'ile geldi Allah'dan nidâ
 Kim ilet Mülk süresin Muḥammed'e
 Geldi Cebrâ'il getürdi ḥaḳ sözün
 Anda ol kâfirlerün dögdü yüzün⁹³

5. Amme Cüzü Tefsiri

Mustafa b. Muhammed'in yazmış olduğu tefsirlerden biri de Amme cüzü tefsiridir. Tefsirin tercüme tarihi belli değildir, ancak eserin Gelibolu Fatihî Süleyman Paşa (v. 1357) için meydana getirildiği göz önüne alınırsa, tefsirin 14. yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında ortaya konduğu söylenebilir.

Müellif bu eserini de, öteki tefsirlerinde olduğu gibi, rivâyet metodu ile meydana getirmiştir. Burada da önce sûrelerin faziletleri, sora nüzul sebepleri belirtilmiş, ardından da âyetlerin tercümelerine geçilmiştir. Önce âyetin cümle hâlinde tercümesi verilmiş, bazen konuyla ilgili başka âyetlere başvurulduğu gibi, öteki müfessirlerin görüşlerinden örnekler verilmiş, durumla ilgili çeşitli hikâyelerden ve öğüt verici sözlerden de yararlanılmıştır.

Mustafa b. Muhammed'in Amme cüzü tefsirinin iki nüshası bilinmektedir. Bunlardan biri Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı'nda (nr. 3779) yer almaktadır. Bu yazma içerisinde Yâsîn tefsiri (2 adet), Tebâreke tefsiri (2 adet), Amme cüzü tefsiri ve Fâtîha tefsiri ile bir arada bulunmaktadır. Amme cüzü tefsiri, 192 varaktan oluşan yazmanın IIIb-181a yaprakları arasında kayıtlıdır. Bu nüsha üzerinde Özcan Tabaklar

⁹³ Veysi Sevinçli, *Hatiboğlu, Letâiyifnâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007, s. 162-165.

ile Ulya Nisar yüksek lisans çalışması yapmışlardır.⁹⁴

Amme cüzü tefsirinin bir nüshası da Yapı Kredi Sermet Çiftler Araştırma Kütüphanesi'nde (nr. 873) bulunmaktadır. Amme cüzü tefsiri 260 varaktan ibaret olan yazmanın 105b-255a varakları arasında yer almaktadır. Yazmanın baş kısmında ise Müllk sûresi tefsiri bulunmaktadır. Amme cüzü tefsirinde Tekâsür sûresi dışındaki bütün sûreler mevcuttur. Edebiyat Fakültesi'ndeki nüsha ile bu nüsha birbirinden epeyce farklıdır. Yazmalar iki ayrı tercüme niteliği taşımaktadır. Nitekim Sermet Çiftler nüshasını neşreden Hatice Tören,⁹⁵ Özcan Tabaklar ile Ulya Nisar'ın üzerinde çalıştıkları Edebiyat Fakültesi Seminer Kitaplığı'ndaki nüsha ile kendi neşrettiği nüshanın farklı eserlere ait olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶

Aşağıda aynı sûrenin her iki nüshadaki şekilleri verilmiştir.

Örnek

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[el-Hümeze Sûresi]

(11) Ol vaktin kim halk peygamber hazretinün ve mü'minlerün (12) gaybetin söylediler ve 'aybların şaydılar. Andan bu (13) sûre indi: **وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ** [242a] (1) Veyl bir kavılda katılıkdur 'azâb içinde, dağı bir (2) kavılda Veyl bir deredür, anuñ derinliği yitmiş yıllık (3) yoldur. Ol dere her kişi kim biregünün 'aybın yüzine (4) söyledi anuñ-çündür. **لُّمَزَةٍ** Ol kişidür kim biregünün (5) 'aybın ardına söyleye. Ol veyl bu iki kişi-çündür. (6) El-ma'nâ: Ol iki kişi-kim müslimânlaruñ 'ırzın (7) yıka dağı neseblerine 'ayb eyleye veylün ol kişiyedür. (8) Bunda mü'enneş degüldür, mubâliğa içündür. **الَّذِي** (9) **(جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ)** Ey ol kişi kim gaybet söyleye, (10) dağı mâl cem' eyleye, dağı şaya, eyde: Ben işbu (11) işi işleyem diye. **(يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ)** (12) Ey zann eyleye işbu mâl beni ebed kılar dünyâda diye, (13) dağı ol beni kırtarur ölümden diye. **كَلَّا** [242b] (1) Öyle degüldür, buyurduk ki sen zann itdügün gibi ola. (2) Sen eydürsin ki mâl beni ebed kılar dırsın dünyâda. (3) Bel kim seni 'ilm ü

⁹⁴ Özcan Tabaklar, *Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 111b-121a ile 143a-154b)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul 1987; Ulya Nisar, *Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 121b-143a)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.

⁹⁵ Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin*, İstanbul 2007

⁹⁶ Hatice Tören, *a.g.e.*, I, s. 8.

şalâh ebed kılar لَيَبْدَنَّ cevâb (4) kâsemdür ve hüve mahzûfün. Ey vallâhî ol Tañrı hâkkı (5) kim birağulur şamuya ol kişi kim mâl cem' eyler (6) Tañrı hâkkımı yirine getürmez. فِي الْحُطْمَةِ हुतame (7) bir od adıdur şamuda, bunda tekrâr kıldı, eyitdi. (8) وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْحُطْمَةُ Ululuğından ötrü (9) نَارَ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنِدَةِ ol bir Tañrının odıdur ki yandırılmışdur ve ivicidür (11) ol od yakmaklığa, yimeklige etleri ve yakıcıdur cigerleri. (12) Andan katı 'azâb olmaya anuñ-çün kim fikir yiridür (13) dağı endâmlaruñ pâdişâhı durur, bunuñ 'azâbı katıdur. [243a] (1) إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوصَدَةٌ Ey bu od a'zâlar üzre (2) mu'allakdur. فِي عَمَدٍ مُّمدَّدة Ey bunlar çekinesi durur. (3) İbn 'Abbâs r.a. eydür: Bir 'amüd içine (4) çekerler boyunlarından zincirler ola, bağlana, bularuñ (5) üzre katı'azâb ola.⁹⁷

[165a]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

8 وَيْلٌ لِّكُلِّ Bu sûre Mekke'de indi. Âyetleri tokuz ve kelimeleri otuz üç ve hârfleri yüz otuz 9 üç-dürür. Übeyy bin Ka'b eydür, Resül, 'aleyhi's-selâm, eyitdi: Her kişi kim bu sûreyi okısa Muhammed yâranların 10 düşmen dutanlar sağışınca on şevâb vire. Kavluhu Ta'âlâ هُمَزَةٌ لُمَزَةٌ 11 Veylün dere-dürür şamu içinde katı 'azâblu. Anuñ 'azâbından şamu günde yetmiş kez zârı 12 kılar, Hâk Ta'âlâya yalvarur. كَلِمَةٌ كَلِمَةٌ Kamu kişiler yüzine 'ayıb kılanlara. Lümeze, kişiler ardında 13 gaybet kılanlara, Dağı bir niceler eydür: Hümeze kişiler tudakların egüp yoblayanlardur. لُمَزَةٌ [165b] 1 kimseye dilin çeyneyü belteklenenlerdür. مَا لَمْ يَجْمَعْ مَالًا وَعَدَدَهُ Dağı ol kişiler kim dirler 2 mâlı bir yire şayalar anı مَالَهُ أَخْلَدَهُ أَنْ يَحْتَسِبَ Eyle şanurlar kim ol mâl bunları ebedi 3 kıya, ölümden kırtara. Ahledehu mâzî-durur. ۛ Hâkkâ eyle degül kim bular şandılar. فِي الْحُطْمَةِ 4 Çâresüz birağalar anı zebâniler kıyâmetde हुतame adlu şamuya, ikinci şamu adı 5 हुतamedür. وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْحُطْمَةُ Ve sen ne bilürsin yâ Muhammed ne-dürür ol हुतame 'azâbı? 6 نَارَ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ Od-durur, Tañrı yaratmış düşmenler için. Dutuşdur 7 miş, hergiz söyünmez, göyündürür yürekleri degicek. إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوصَدَةٌ Ol od bularuñ üzre 8 katı ola, muhkem kıpusı bağlu ola, içine hergiz yil girmeye, ıssısı şaşra çık-maya. فِي عَمَدٍ مُّمدَّدة 9 şamu içindeki direkler oddan-durur, ortası oddan-durur, altı oddan-durur. Ve bihi'l-'avn.⁹⁸

Mustafa bin Muhammed'in Amme cüzü tefsirinden başka Eski Anadolu Türkçesi döneminde Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ tarafından meydana getirilmiş bir Amme cüzü tefsiri daha bulunmaktadır. Bu tefsirin 1053 yılı 12 Rebîülevvelinde Mahmud b. İbrâhim eliyle yazılmış bir nüshası

⁹⁷ Hatice Tören, *a.g.e.*, I, s. 198-199.

⁹⁸ *Amme Cüzü Tefsiri*, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı'nda nr. 3779, vr. 165a-165b.

Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı Nadir Eserler Bölümü'nde kayıtlıdır (nr. N 2495-188). 352 varaklık yazmanın içinde Amme cüzünden başka Yâsîn tefsiri ve bazı hikâyeler mevcuttur. Her sayfaya harekeli bir nesihle 15 satır hâlinde isinsah edilmiş olan yazmanın lb-270b arasında Amme cüzü tefsiri, 287a-339b arasında Yâsîn tefsiri, diğer kısımlarda da başka hikâyeler yer almaktadır. Dil bakımından 14. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Bu tefsir de rivâyet metoduna göre oluşturulmuş bir tefsirdir. Burada da tefsire başlamadan önce sürenin faziletinden bahsedilmekte, bununla ilgili çeşitli rivâyetler anılmaktadır. Sonra tefsir edilecek sürenin nüzul sebebi belirtilerek tefsire geçilmektedir. Sureler âyet âyet açıklanmakta, bu açıklamalar esnasında başka müfessirlerden nakillere yer verildiği gibi, konuyla ilgili ibret verici hikâyeler de anlatılmaktadır. Bu arada, anlamı desteklemek için yer yer Farsça şiirler de zikredilmektedir.

Tefsirin eksik bir nüshası Konya'da Mevlana Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. 2270) bulunmaktadır. Bu nüsha üzerinde yüksek lisans çalışması yapan Ahmet Doğu,⁹⁹ nüshanın başının ve sonunun eksik olması dolayısıyla eserin kime ait olduğunu belirleyememiştir. Bu yüzden nüshayı müellifi meçhul bir nüsha olarak değerlendirmiştir.

Örnek

[1b]

2 Şükr ü sipâs ve hâmd-ü bî-kıyâs ol pâdişâhlar pâdişâhına kim 3 bize imân rûzi kıldı ma'rifet birle, ve bizi şakladı küfr ve dâlâlet 4 yolundan 'inâyet birle. Ve şalavât ol peygamberlar serveri ve 'âlem 5 fahrı Muḥammed Muştâfâ üzerine olsun kim ḥaḳḳuñ rahmetine ulaşdırsar 6 bizi şefâ'atı-la, ve anuñ âli ve aşḫâbi üzerine olsun kim anlarıñla 7 İslâm mü'eyyed oldı. Ve bundan soñra bu za'if ve nahîf, günâhlu 8 kul kim Üveys bin Hâce 'Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâdur, 9 gördüm kim miḳaddimler her biri bir yâdigâr ḳomışlar, anuñ sebebiyle 10 dâyim añılurlar. Bu za'if daḫı bir Türki 'Amme tefsirin düzem ki 11 cân deger ola. Ve okuyanlara ve dinleyenlere fâ'ide ve 'azîm şevâb 12 ḫâşıl ola. Ve bu kitâbi düzeni ve yazanı du`âdan unutmayalar kim 13 anuñ mü'tâlî'asından hidâyet ve kerâmet bulalar inşâ'allahu ta'âlâ.

⁹⁹ Ahmet Doğu, *Amme Tefsiri, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yüksek lisans tezi, Konya 1989.

[3a]

13 Bismi'llâhi'r-aḥmâni'r-raḥîm

14 Ya'nî başladum Tañrı adıyla kim ol Tañrı raḥmân ı raḥîmdür. 15 Pes raḥmân-ıla raḥîmüñ arasında 'umûm ve ḥuşûş vardır. [3b] 1 Ya'nî raḥmân dimegûñ ma'nisi rızık virici demek olur. Raḥîm 2 ma'nisi raḥmet idici demek olur. Pes raḥmân lafz-ı 'âmdur, 3 ya'nî on sekiz biñ 'âlem halkına rızık viricidür, mü'minlerde 4 ve kâfirlerde ve hayvânlarda, eger yerde ve eger havâda ve eger kıta 5 taş içinde olsun, mecmû'ına rızık andan değer. Ammâ 6 raḥîm lafz-ı ḥâşdur, mü'minler içündür. Âḥirette mü'minler üzerine 7 raḥmet dökiserdür ve kâfirler ol raḥmetden maḥrûm kalırs- 8 lardur. Nite kim ḥadıde gelüp-dürür. Resûl ḥazreti ayıttı: 9 Ḥaḳ Ta'âlânun yüz dürlü raḥmeti vardır; ol yüz 10 raḥmetinden birisini on sekiz biñ 'âlem halkına üleşdür- 11 di, tâ kim hayvâncuklar dılcügezlerini emzürerken aya- 12 cukların kaldurup südüm geñezlig-ile varsun di- 13 dükleri ol bir raḥmet sebebendendür. Ol yüz raḥmetün 14 tokşan tokşuzın âḥirete şakladı tâ kim mecmû'in mü'minlere 15 rûzi kıla, kâfir andan bî-naşib ve maḥrûm kalalar.

[4a]

1'Amme yetesâ'elüne 'ani'n-nebe'îl-'azîmî'llezi hüm fihi 2 muḥtelifün. Bu sürenün sebeb-i nüzûli oldur kim Mekke müşrikleri 3 bir niçesi dartışdılar ve savaşıdılar ve söylediler. Kıyâmet kıpasına 4 inanmadılar ve Qur'âna itimâd itmediler. Muhammed işinde kim ḥaḳ mıdur 5 ya değil midür diyü ve şaḥâbeleri maşaraya dutarlar idi. Ḥaḳ 6 Ta'âlâ bu âyeti vir[ibi]di kim 'Amme yetesâ'elüne Ne nesneden 7 şorişurlar ve dartışurlar işbu müşrikler? 'ani'n-nebe'îl- 8 'azîmi Ya'nî ulu ḥaberden dartışurlar. Mücâhid ayıttı: 9 Ulu ḥaber didügi Qur'ândur. Bunuñ delili işbu âyettür 10 kul hüve nebe'un 'azîmdür. Katâde ayıttı: Ol ḥaber didügi 11 gürdan kıpmaklığıdır. Nite kim ayıttı ellezi hüm fihi muḥtelifün 12 Ya'nî bular gürdan kıpmaklığda dartışurlar ve daḥı Qur'an 13 ḥaḳ mıdur ya değil midür diyü dartışurlar. Pes ol kâfirlerün 14 ba'zısı inandı ve ba'zısı inanmadı. Pes güyâ ki Ḥaḳ 15 Ta'âlâ eydür: İy benüm 'Amme süresin okuyan kıllarum!

[4b]

1 Ben sizden ḥoşnûdvam ve size de anca nesnelere bağışlayam 2 kim siz de benden ḥoşnûd olasız. HİKÂYET Serîr-i 3 Sekitînün bir şâlih oğlu var-ıdı, zâhidlerden idi. 4 Yigidliğinde dünyâdan gitti. Atası gendü eliyle yudı 5 ve namâzın kıldı ve ḥaḳkına kodı. Çün gece oldı, gördi, 6 oğlanuğı nürdan tâc başında ve egninde yetmiş kıt 7 hulle bir burâka binmiş, feriştehler şağında şolında uçmak 8 bağçaları içinde eşerler. Serîr eydür: İlerü vardum, oğluma 9 selâm virdüm, almadı. Ben ayıttum: İy gözüm nûrı ve gönüm 10 sürürü, niçün atañun selâmın almazsın? İy ata, dünyâda 11 selâm almak şevâbdur; biz dünyâdan gittük, şevâb kızanmakdan 12 kalduk. Âḥiret, 'amellerin cezâsın bulacak yirdür, şevâb kızana- 13 caḳ yer degıldür, anuñ-çün selâmuñı alma-

dım. Andan ben ayıttım: **14** İy oğul, Hâk Ta'âlâ saña ne eyledi? Ayıttı kim cancuğazum **15** girü gögdeme virdi. Çün gözlerüm açdum gendüzüm şol

[5a]

1 hâl içinde gördüm, inileyüp zârılık kıldum, gözlerümi girü **2** yumdum, çün girü açdum, başımı bir hoş hoşkulu yirde gördüm. **3** Ve bir laţif yüzlü, gökçek nurlu, şirîn sözlü yigidiñ **4** dizi üzerinde gördüm ve anuñ hoşkusından cânım râhat **5** oldu. Andan ben ayıttım: İy yigit, ne hoş hoşkuñ var, **6** ne gökçek nûruñ ve ne kişisin baña eyit, didüm. Kamular **7** beni terk idüp yüz döndürdükleri vaqt sen baña yâr **8** ve yoldaş olduñ ve mûnis olduñ, didüm. Andan **9** ol yigit eydür: Ben 'Amme süresinüñ şevâbıvan kim **10** dünyâda beni okurıduñ, ben de saña kıyâmete degin mü- **11** nisven. Andan Serir ayıttı: Oğlum baña ayıttı, iy baba, **12** zinhâr 'Amme süresine becid olğıl. Mü'minlere eyü **13** yârdur ve gür içinde yâr ve gamgüsârdur, didi. **14** Ve bu müşrikler bir niçeleri eydürlerdi kim bunca yıldan **15** berü ölmüş ve çürümüş atalarumuz, analarumuz ve dede-

[5b]

1 lerümüz girü kopası mıdur? Niçeden berü ölmüşler ve toprak **2** olmuşlardur dirler-idi. Ve bir niçeler inanurlar idi. **3** Lâkin kıyâmet kopacağın ne vaqt olur bilmezler idi. **4** Pes Hâk Ta'âlâ bu âyeti viribidi. Ya'nî neden şorarlar? **5** Ya'nî ol haberden şorişurlar, kıyâmet haberinden kim **6** kamu haberden uludur. Hâk Ta'âlâ anuñ-içün 'ani'n-nebe'i'l- **7** 'azîm didi.¹⁰⁰

Yukarıda anılanların dışında Vezirköprü Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 562) Muhammed bin Abdullah tarafından yazılmış bir Amme cüzü tefsiri daha vardır. Ancak eserin dil özelliklerinden Eski Anadolu Türkçesi döneminden sonraki döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Eser üzerinde Necati Gül, yüksek lisans çalışması yapmıştı.¹⁰¹

Sure tefsirleri arasında anılması gereken bir tefsir de Ahmed-i Dâf'nin *Vesîleti'l-Mülûk li-Ehli's-Sûlûk* adlı eseridir. Âyetü'l-kürsî tefsiri olan eserin kime sunulduğu belli değildir. Müellif eserini meydana getirirken onu sadece bir tercüme olarak bırakmayıp birçok tasarruflarda bulunmuştur. Esere yer yer hadisler, enbiya ve evliya kıssaları, konuyla ilgili çeşitli hikâyeler serpiştirerek, aralara Farsça Arapça beyitler, Türkçe manzum parçalar yerleştirerek onu daha canlı ve akıcı bir hâle getirmiştir. Eserin İzzet Koyunoğlu

¹⁰⁰ Üveys bin Hâce Osmân bin Emir İlyâs bin Evliyâ, *Amme Cüzü Tefsiri*, Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, Nadir Eserler, nr. N 2495-188.

¹⁰¹ Necati Gül, *Amme Tefsiri, İnceleme-Metin*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans tezi, Samsun 1995.

Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır.¹⁰²

Kur'an'ın bir bütün hâlinde tefsir ve tercümeleleri ise ancak 15. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Bu büyük tercümeleler de ya kelime kelime yapılan "satır-arası" tercümeleler şeklinde, veya Kur'an'ın uzun tefsirlerle Türkçeye tercümesi biçimindedir. Satır-arası Kur'an tercümelelerinin pek çok nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkate değerleri Muhammed b. Hamza tarafından 827 (1424) yılında meydana getirilen Kur'an tercümesidir.¹⁰³

15. yüzyılın ilk yarısında (1405 ?), satır-arası tercümeleler ile geniş tefsir arası bir yol izlenerek ortaya konmuş olan önemli bir Kur'an tercümesi de *Cevâhiru'l-Asdâf*'tir. Eser, İsfendiyar bin Bayezid'in emriyle oğlu İbrahim Beg Çelebi için yazılmıştır.¹⁰⁴ Satır arası tercümeleler, Arapça veya Farsça kelimelere tek tek karşılık verme esasına göre yazılmış eserlerdir. Bu tercümelelerde âyetler cümleler hâlinde değil, kelime kelime Türkçeye tercüme edilmektedir. Bu bakımdan tercümelelerin cümle yapıları Arapçanın veya Farsçanın etkisi altında kalmaktadır. Oysa açıklamalı tercümeleler Türkçenin söz dizimine daha uygundur. *Cevâhiru'l-Asdâf*'ta her iki özelliğe de rastlanmaktadır.

Kur'an uzun tefsirlerle de Türkçeye çevrilmiştir. Bu tefsirlerin de çoğu Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (v. 373/983) tefsiri esas alınarak yapılmış tefsirler veya onun aynen tercümesidir. Semerkandî tefsirinin üç ayrı tercümesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ahmed-i Dâî'ye (v. 820/1421) atfedilen Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'in teşvikiyle Emir Süleyman adına kaleme alınan *Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî* adlı büyük eserdir¹⁰⁵. Bu eser Anadolu sahasında Türkçeye tercüme edilen ilk Kur'an tefsiri olarak kabul edilmektedir. Semerkandî tefsirinin diğer tercümeleleri ise Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî (v. 833/1429) ve İbn Arabşah (v. 654/1450) tarafından yapılmıştır. Her üç tefsir de aynı kaynağa dayandığından birbirlerine çok benzemektedir. Esasen bunların üçünün de aynı tefsir olma ihtimali çok kuvvetlidir. Çünkü bu tefsirlerin sadece giriş kısımları biraz farklıdır, diğer kısımları hemen hemen aynıdır. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla anılan bu tefsirin Musa b. Hacı Hüseyin el-İznikî'ye ait

¹⁰² İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 188-191.

¹⁰³ Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi* (nşr. Ahmet Topaloğlu), I. Cilt: Giriş-Metin, İstanbul 1976; II. Cilt: Sözlük, İstanbul 1978.

¹⁰⁴ Ahmet Topaloğlu, "Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleleri ve Cevâhiru'l-Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 27 (Aralık 1983), s. 64.

¹⁰⁵ Kütahya Ktp., Molla Bey, nr. 4286-4289.

olduğu ortaya konmuştur.¹⁰⁶

Bir başka tefsir de *Tercümetü Tefsir-i Hâzin*'dir. Hâzin el-Bağdâdî'nin (v. 741/1340) *Lübâbü't-Te'vîl fî Meânî't-Tenzîl* adlı eserinin tercümesidir. Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî (v. 833/1430) tarafından yapılmıştır.¹⁰⁷

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yapılan tercümelemler oldukça sade bir üslupla meydana getirilmişlerdir. Bu tercüme faaliyeti ile Türkçeye çeşitli bilim dallarına ait pek çok terimin girmesini sağlamıştır. Bu bakımdan tercümelerin Türk dili tarihi bakımından değeri oldukça fazladır.

Meydana getirilen bu tercümelerden Kur'an tercümelerinin ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Bunlar ya kelime kelime yapılan "satır-arası" tercüme, ya da geniş ve açıklamalı tefsir şeklinde ortaya konmaktadır. Satır-arası tercümelerde her Arapça kelimeye bir Türkçe karşılık bulma gayreti güdüldüğünden, dilin türetme ve birleştirme imkânlarından geniş ölçüde yararlandığı görülmektedir. Bu yolla dilin söz dağarcığına pek çok yeni söz katılmakta, dilin kelime haznesi zenginleşmektedir. Böylece pek çok yabancı kelime türetme yoluyla karşılanmaktadır. Ne var ki bu tercümelerde dilin sentaksı Arapçanın etkisi altında kalmaktadır.

Açıklamalı tercüme ve tefsirlerde ise, kaynak dildeki okuyucuya verilmek istenen bilgi iyice özümşenip sindirildikten sonra, bu bilgiler tercüme edilen dilin sentaksına uygun biçimde verilmeye çalışıldığından, bu tercümelerde dilin cümle yapısında önemli akıcılık sağlandığı gözlenmektedir. Ayrıca bu tefsirlerde konuyla ilgili pek çok bilgiye de yer verilerek, okuyucu her yönüyle aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, Yusuf, *Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Süresi Tefsiri, giriş-inceleme-metin- ekler dizini- sözlük-tıpkıbasım*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005.
- Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları: 854, Ankara 2004.

¹⁰⁶ Abdülbâkî Çetin, "Ebû'l-Leys es-Semerkindi Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Haziran 2007) s. 53-101.

¹⁰⁷ Manisa İl Halk Ktp., 45 Hk., 2976/18

- Ateş, Ahmed, "Hicri VII-VIII. (XII-XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *TM*, VII-VIII/2 (1945), s. 94-135.
- Aydar, Hidâyet, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1993.
- Bloch, E., *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Tome I, Paris 1932, suppl. Turc. 62.
- Borovkov, A. K., *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963.
- Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED*, VII/1-2 (1956), s. 5-12.
- Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Bilinmeyen Bir Mesnevisi", *TM*, XV (1968), s. 247-257.
- Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Lirik Bir Şiiri", *TDED*, XIII (1963), s. 139-142.
- Coşan, M. Esad, *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri*, Server İletişim, İstanbul 2008.
- Cumbur, Müjgan, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara 1962, s.123.
- Dankoff, Robert, "Some Notes on the Middle Turkic Glosses", *Journal of Turkish Studies*, 5, 1981 (1983), s.41.
- Demir, Ziya, İstanbul *Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtîha Tefsirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1987.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, Kuruluştan X/ XVI. Asrın Sonuna Kadar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, doktora tezi, İstanbul 1994.
- Develi, Hayati, "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni, Fâtîha Tefsiri", *İlmi Araştırmalar*, 6 (İstanbul 1998), s. 63-81.
- Eckmann, Janos, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelei", *TDED*, XXI (İstanbul 1975), s. 15-24.
- Eckmann, Janos, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest 1976.
- Erdem, Tahir, "XIV. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır b. Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, Cilt: 4, Sayı: 27, s. 1519.
- Erdogan, Abdülkadir, "Kur'an Tercümelelerinin Dili Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, Cilt: 1 (Ankara 1938), s. 47.
- Erkan, Mustafa, "Behcetü'l-hadâik", *DİA*, 5/347.
- Ertaylan, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII: Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.
- Ertaylan, İsmail Hikmet *Ahmed-i Dâî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Yunus Emre, Risâletü'n-nushiyye ve Divan*, İstanbul 1965.
- Güder, Nurcan Öznal, *Kastamonulu Şâzî Dâsitân-ı Maktel- i Hüseyin, İnceleme, Metin, Sözlük* (doktora tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1997.
- Hamidullah, Muhammed, "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümelei", *TM*, XIV (İstanbul 1965), s. 65-80.
- İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçeye Tercümelei Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1961.
- İnan, Abdülkadir, "Kur'anın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten* 1960, Ankara 1960, s. 90.

- İnan, Abdülkadir, "Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Meselesi", *Türk Dili*, I/7 (Nisan 1952), s. 19-22, I/9 (Haziran 1952), s. 14-16.
- İnan, Abdülkadir, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", *Türk Dili*, I/6 (Mart 1952), s. 12-15.
- İnan, Abdülkadir, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY-Belleten* 1962, Ankara 1963, s. 61-62.
- Karal, Enver Ziya, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1978, s. 22, 23.
- Korkmaz, Zeynep, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten* 1972, s. 17-34.
- Korkmaz, Zeynep, *Sadrüddin Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973.
- Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I, Ankara 1995.
- Kök, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980.
- Köprülü, Fuat *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara 1994, s. 105.
- Köprülü, Fuat, "Gazneliler Devrinde Türk Şiiri", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VII/2 (1929) s. 81-83.
- Köprülü, Fuat, "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", *TM*, II (1926), s.1-323.
- Mahmudov, Kazakbay, *Türkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Taşkent Devlet Şarksinaslik İnstituti, Taşkent 2000, s.12-28.
- Mansuroğlu, Mecdut, *Ahmed Fakih Çarhnâme*, İstanbul 1956.
- Mazıoğlu, Hasibe, *Ahmed Fakih Kitâbü Evsafı Mesâcidi's-şerife*, Ankara 1974.
- Muhammed bin Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi* (haz. Ahmet Topaloğlu), I. Cilt: Giriş-Metin, İstanbul 1976; II. Cilt: Sözlük, İstanbul 1978.
- Özkan, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000..
- Öztürk, Ali, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihüddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri ", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu*, 31 Ağustos-01 Eylül 2001.
- Sağol, Gülden, "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (İstanbul 1997), s. 379-396.
- Sağol, Gülden, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, I. *Introduction and Text*, Harvard University 1993; II. *Glossary*, Harvard University 1995; III. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*, Harvard University 1996; III. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*, Harvard University 1999.
- Semenov, A.A.: *Sobranie vostočnih rukopisey, Akademi Nauuk Uzbekskey, SSSR*, IV, Taşkent 1957.
- Sevinçli, Veysi, *Hatiboğlu, Letâiyf-nâme, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Töre Yayın Grubu, İstanbul 2007.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara 1967.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-kübera ve mehekkü'l-ulema* (haz. Kemal Yavuz), Ankara 1991.
- Şeyyad Hamza, *Yûsuf ve Zeliha* (nakleden: Dehri Dilçin), Ankara 1946.

- Tabaklar, Özcan, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 16 (Güz, 2003), s. 97-116.
- Tekin, Şinasi, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga-bolga' Sorunu", *TDAY-Belleten 1973-1974*, s. 58-133.
- Togan, Zeki Velidi, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (1959-1960), s. 135.
- Topaloğlu, Ahmet, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercüme ve Cevâhîrî'l-Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 27 (Aralık 1983), s. 58.
- Topaloğlu, Ahmet, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi, I. Cilt: Giriş-Metin*, İstanbul 1976.
- Tören, Hatice, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin-İnceleme-Tıpkıbasım*, İstanbul 2007, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin*, İstanbul 2007.
- Turgal (Ün), Hasan Fehmi, "Hızır b. Gölbeği", *Ün Dergisi (Isparta Halkevi Dergisi)*, Isparta 1937, Cilt: 4, Sayı: 27, s. 1517.
- Tümer, Günay, "Arâisü'l-Mecâlis", *DİA*, 3/266.
- Usta, Halil İbrahim - Amanoğlu, Ebulfez, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1988.
- Ünlü, Suat, *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Üşenmez, Emek, "Doğu Türkçesine Yapılan Kur'an Tercüme ve Cevâhîrî'l-Asdâf", *I. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, Başkent Üniversitesi 20-21 Kasım 2008 Ankara.
- Yaşar Ocak, Ahmet, "Danışmendnâme", *DİA*, 8/478-480.
- Yavuz, Kemal, "XII-XV. Asır Dil Yarıncılarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 27, 1983, s. 9-54.
- Yavuz, Orhan, *Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü'l-evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri*, Erzurum 1986, s. XLVI.
- Yüce, Nuri, "Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen" — *Sprach - und Kulturkontakte der türkischen Völker*. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). s. 221-227.
- Zülfikar, Hamza, *Çağatayca Kur'an Tefsiri*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1970.
- Zülfikar, Hamza, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1 (Ankara 1974), s. 153-195.